

Evaldas ŠVAGERIS

Vilniaus universitetas

RYTŲ AUKŠTAIČIŲ UTENIŠKIŲ ILGŪJŲ BALSIŲ PRIEGAI- DŽIŲ ISTORINĖ ANALIZĖ IR EKSPERIMENTINIS TYRIMAS

Pitch accents of monophthongs in High Lithuanian (Utena subdialect): historical survey and experimental investigation

Anotacija. Straipsnyje gvildenamas rytų aukštaičių uteniškių ilgųjų balsių priegaidžių skyrimo klausimas. Pirmiausia dėmesys kreipiamas į istorinę klausimo analizę, tikintis, kad iš turimų šaltinių galima patikimai rekonstruoti pirminę rytinių lietuvių kalbos tarmių priegaidžių akustinę struktūrą. Nagrinėjamas Kuršaičio, Baranausko, Jauniaus rašytinis palikimas, taip pat nuo XX a. pr. rūpimu klausimu paskelbtų eksperimentinių tyrimų duomenys. Antroji straipsnio dalis skirta naujam instrumentiniam tyrimui, kuriuo siekiama išsiaiškinti dabartines rytų aukštaičių uteniškių prozodijos realijas, t. y. nustatyti, ar šiuo metu esama toninių ir (ar) dinaminių šios tarmės ilgųjų balsių priegaidžių skirtumų. Tiek teorinė klausimo perspektyva, tiek nauji empiriniai duomenys (nediferencijuoti tono tęstumo koeficiento rodikliai ir intensyvumo maksimumo taškai) daugiau argumentų teikia išvada, kad uteniškių tarmės priegaidės ne(be) turi fonetinio pagrindo. Keliamą prielaidą, kad priegaidžių niveliacija galėtų būti sąlygojama ilgųjų kirčiuotų balsių redukcijos.

Raktažodžiai: lietuvių kalba; rytų aukštaičių uteniškių tarmė; akustinė fonetika; tęstumo koeficientas; priegaidė; ilgieji balsiai.

Abstract. The present paper deals with the question of whether there is an acoustic basis for pitch accent distinction in High Lithuanian (i.e. in Utena subdialect). First, a historical survey was conducted in which theoretical frameworks of Kuršaitis, Baranauskas, Jaunius were discussed. In addition, the data from experimental studies were taken into account. The second part of this article deals with a new experimental investigation in which both tone sustainability coefficient and intensity extrema of long stressed vowels were estimated. In comparison to other dialects, none of these parameters appeared to be of great significance. On the basis of these results a conclusion that there is no reliable theoretical or experimental basis for the pitch accent functionality in Utena subdialect might be drawn. The cause of such prosodic process might be explained by a significant reduction in vowel quantity.

Keywords: Lithuanian; East Aukštaitian (East High Lithuanian) dialect; Utena subdialect; acoustic phonetics; sustainability coefficient; pitch accent; long vowels.

Tyrimo problema

Ekspimentinių tyrimų duomenų galia verifikuoti teorines prielaidas nėra absoliuti. Su šia sena tiesa, kaip ir daugelis kitų sričių kalbininkų, neišvengiamai susiduria prozodinio kalbos sluoksnio tyrėjai. Bene didžiausia – akustinių požymių nustatymo ir jų susiejimo su fonologinėmis funkcijomis – problema trumpai ir tiksliai apibūdinta Lehistės (1970, 11). Apie lingvistinę (skiriamąją) tiriamojo kalbos požymio funkciją, jos teigimu, galima kalbėti tik įrodžius jo savarankiškumą, t. y. jokių kitų požymių nesąlygojamą jo realizaciją. Rasti būdų, kuriais šis uždavinys būtų išspręstas, nėra lengva, kadangi bet kuris kalbos garsas ar garsų junginys struktūriniu požiūriu funkcionuoja kaip segmentinių (fonemų, skiemenų, žodžių, frazių) ir supersegmentinių (kirčių, priegaidžių, intonacijų) elementų (taigi, ir jų požymių) derinys. Selektvyviai interpretuojant akustinius parametrus, visada išlieka rizika patekti į loginę aklavietę (t. y. susidurti su kritine duomenų, prieštaraujančių pasirinktam teoriniam modeliui, mase ir iš to kylančia interpretavimo problema), iš kurios išėjimo paprastai ieškoma naujomis tyrimų metodikomis arba priverstiniu akustinių požymių ir jų funkcijų atskyrimu¹.

Šios bendro pobūdžio problemos įkaitu galima laikyti priegaidžių skyrimo lietuvių bendrinėje kalboje ir jos tarmėse (neišskiriant rytinių aukštaičių) klausimą. Nepaisant mokslinių darbų šia tema gausos, visuotinio pritarimo sulaukęs Girdenio (2003, 273) siūlymas mokslinėje literatūroje keisti tradicinius lietuvių kalbos priegaidžių terminus *tvirtapradė* ir *tvirtagalė* fonetiniu požiūriu neutraliesniais *akūtas* ir *cirkumfleksas* sąlygiškai liudija apie išlikusį poreikį mažinti atskirtį tarp fonetinės ir fonologinės priegaidžių interpretacijos. Problemos realumą ir dydį atspindi nuo XIX a. antrosios pusės šiuo klausimu susikaupusių nuomonių įvairovė. Nėra nė vieno prozodinio požymio (jais laikomi

¹ Teoriniais modeliais užgožti fonetines priegaidžių charakteristikas yra linkę autosegmentinės fonologijos šalininkai (plg. Gussenhoven, Peters 2004; Köhnllein 2011). Pagal šį modelį aprašyta ir lietuvių kalbos priegaidžių sistema (Halle, Vergnaud 1987, 190–192; Blevins 1993, 240–243), tačiau, šį diskursą papildžius detalesne akustine analize (Dogil, Möhler 1998), neišvengta tos pačios problemos – empirinių duomenų ir teorinio modeliavimo atotrūkio. Pastarajame darbe išanalizuota medžiaga nerodo lietuvių kalbos cirkumflekso esant kylančio tono priegaide, todėl fonologinį šios priegaidės skiemens (tiksliau, jo branduolio) skaidymą į dvi – žemo (L) ir aukšto (H) tono – moras (pastarajai tenka ir didžiausias skiemens kirčio krūvis) galima laikyti perdėm teoriniu (daugiau šio modelio kritiką palaikančių argumentų žr. Pakerys 1982, 145–146; Girdenis 2003, 288).

trukmė, pagrindinis tonas ir intensyvumas), kuriam vienu ar kitu laikotarpiu nebūtų priskirta prozodinė galia diferencijuoti lietuvių kalbos (tiek tarmių, tiek bendrinės kalbos) priegaides (plg. Schmidt-Wartenberg 1897, 212–213). Priimta manyti, kad toninės lietuvių kalbos priegaidžių prigimties hipotezę pirmasis iškėlė Kuršaitis (1849 [2013]; 1876)², intensyvumo požymius vėliau į ją įtraukė Baranauskas (Baranowski, Weber 1882, 29), Jaunius (1911, 33), o intenciją priegaidžių skirtumą grįsti kiekybinėmis (balsių trukmės) charakteristikomis esą galima išvystyti jau viename pirmųjų lietuvių kalbos priegaidžių paminėjimų apskritai – anoniminėje 1737 m. lietuvių kalbos gramatikoje (*Universitas Lingvarum Litvaniae*)³. Prasidėjus eksperimentinių tyrimų erai, tyrėjų imta laviruoti tarp šių trijų požiūrių (šį teiginį gerai iliustruoja Girdenio eksperimentiniai tyrimai, žr. Girdenis 1967, 31–41; 1974, 160–198; 1996, 71–84; 1998; 2008, 381–404). Pakerio (1982) pasiūlyta ir šiuo metu bene labiausiai palaikoma alternatyva priegaides vertinti kaip visų kiekybinių požymių kompleksą problemą sprendžia kompromisu, t. y. kategoriškai neatmetama nė viena iš ankstesnių prielaidų (apie priegaidžių kompleksiskumą imta mąstyti ir rašyti XX a. pirmojoje pusėje, žr. Gerullis 1930, 21–55).

Rytų aukštaičių priegaides apibūdinusių ir / ar tyrusių kalbininkų išvadų taip pat neįmanoma susisteminti į vieną akustinį modelį bei aiškiai nustatyti fonologinės jų vertės (apie tai detaliau bus kalbama tyrimų istorijos skyriuje). Nors eksperimentiniais tyrimais (Eidukaitienė 1977, 18–23; Kosienė 1982, 61–71; Kačiuškienė 1985, 12–17; Urbanavičienė 2005, 151–175) konstatuota statistinė priegaidžių skirtumo tikimybė kardinaliai nesiskiria nuo atitinkamų kitų tarmių tyrimų rezultatų, tačiau rytų aukštaičių atžvilgiu būta labai kategoriškos pozicijos, kuria neigtas bet koks priegaidžių funkcionavimas (Kazlauskas 1966, 127). Pastaroji nuomonė išprovokavo diskusiją (Girdenis 1971, 206–207; 1972, 195–196; Zinkevičius 1974, 93–94; 1994, 41), kurios iki šiol, regis, nepavyko pakreipti (ir dėl nevienareikšmių eksperimentinių tyrimų rezultatų) viena

² Akustines priegaidžių charakteristikas Kuršaitis nuolat tikslino. Tai rodo „Lietuvių kalbos garsų ir kirčio moksle“ (1849 m.) ir „Lietuvių kalbos gramatikoje“ (1876 m.) esančių priegaidžių aprašų (tiksliau jų iliustracijų natomis) lyginimas (žr. Švageris 2016). Sprendimas keisti natų kiekybinę vertę suponuoja prielaidą, kad, be toninių požymių, norėta nurodyti ir balsių trukmės skirtumus (žr. panašų pastebėjimą Schmidt-Wartenberg 1897, 212).

³ Žr. <http://www.epaveldas.lt/object/recordDescription/LNB/C1R0000070317>.

kryptimi. Stiprėjanti bendrinės kalbos (Kudirka 2005, 1–21; Švageris 2013, 77–88), vakarų aukštaičių kauniškių (Bacevičiūtė 2011, 13–26; Bakšienė 2016), pietų aukštaičių (Leskauskaitė 2004, 179–232) ir net šiaurinių žemaičių (Mažiulienė 1998, 79–91) ilgųjų balsių priegaidžių niveliacija verčia manyti, kad J. Kazlausko kritika turi pagrindo (nepamirštinis ir chronologinis problemos aspektas), todėl papildoma šio klausimo verifikacija galėtų prisidėti prie aiškesnio tiek dabartinių, tiek ankstesnių prozodinių realiųjų suvokimo.

Straipsnio tikslas

Studijuojant eksperimentinius lietuvių kalbos priegaidžių tyrimus (kurių ne taip jau ir maža), susidaro įspūdis, kad kone kiekvienoje tarmėje ar net patarmėje priegaidės realizuojamos vis kitomis fonetinėmis priemonėmis. Neatmetant šios tikimybės (ypač viena nuo kitos labai nutolusių tarmių atveju), vis dėlto kyla minčių, kad tokios prozodinės įvairovės santykis su kalbine tikrove galėtų būti apmąstytas iš naujo dėl keleto probleminių veiksnių: tyrimuose taikytų metodų skirtumų, išsiskyrusių nuomonių ir prasidėjusių diskusijų tuo pačiu klausimu, neatsižvelgimo į subjektyvųjį tyrimų dėmenį (turimi omenyje pirmieji priegaidžių aprašai, kurie daugiausia paremti klausia, turimų fonetinių žinių bagažu ir, regis, nekritiškai taikyti visoms lietuvių kalbos tarmėms) ir pan. Šio straipsnio tikslas, be svarbiausiojo uteniškių ilgųjų monoftongų priegaidžių skyrimo klausimo išnagrinėjimo, – gautus eksperimento duomenis įvertinti ir aptarti platesniame (t. y. visų rytų aukštaičių tarmių) kontekste ir, žvelgiant iš tolimesnės perspektyvos (iš esmės pasiremiant akylesne visų rytų aukštaičių priegaidžių tyrimo istorijos analize), atskleisti galimas šio tarminio ploto priegaidžių genezės paraleles. Kitaip tariant, šis straipsnis yra bandymas kritiškai panagrinėti santykį tarp bendrojo klausimo diskurso ir naujos eksperimentinės medžiagos suponuojamų išvadų⁴.

Rytų aukštaičių priegaidžių tyrimo istorija

Seniausiu rytų aukštaičių priegaidžių tyrimo istorijos šaltiniu iš dalies galima laikyti anoniminę 1737 m. lietuvių kalbos gramatiką *Universitas Lingvarum Litvaniae*. Jos autorius vienas pirmųjų atkreipė dėmesį į kirčių, be

⁴ Straipsnio autorius tikisi, kad skaitytojai jam atleis už dėl pastarųjų užmojų išsiplėtusią teksto apimtį. Be to, autorius dėkoja anoniminiams recenzentams, skaičiusiems šį straipsnį ir nurodžiusiems vertingų pastabų. Į visas jas stengiasi atsižvelgti. Visi likę straipsnio netikslumai ir asmeniniai samprotavimai lieka vien autoriaus atsakomybei.

kurių esą neįmanoma suprasti lietuvių kalbos, įvairumą (orig. *Accentus est multiplex*). Po paskutinio Konstantino Sirvydo žodyno leidimo pasirodymo (1713 m.) visi vėlesni veikalai, tarp kurių patenka ir *Universitas*, parašyti viduriniu raštu kalbos variantu (žr. Zinkevičius 1977, 243). Jo tarminiu pagrindu laikoma pietinė vakarų aukštaičių šiauliškių tarmės dalis (epicentras – Kėdainiai). Gramatikos rengėjas, kaip spėjama, buvo kilęs iš vakarų aukštaičių šiauliškių ir rytų aukštaičių panevėžiškių (pietinių) tarmių paribio (žr. Eigminas 1981, 23–38). Nors šis tarminis plotas negali reprezentuoti ano meto rytų aukštaičių prozodinių ypatybių, tačiau *Universito* medžiaga vertinga vien dėl nemenkos diachroninės perspektyvos ir santykiškai netolimo atstumo nuo nagrinėjamos tarmės. Svarbiausiu prozodiniu cirkumfleksinių balsių požymiu gramatikoje nurodyta kiekybė – su šia priegaide tariamas balsis tarsi dvigubinamas (orig. *Accentus circumflexus notat syllabam longam pronunciamdam quafi duplicando vocalem* vg. **Pônás**) (paryškinta mano – E. Š.)⁵. Akūtiniam balsiams tokia trukmė nebūdinga – jie trumpesni ir tariami mažtančiu, silpnėjančiu balsu (orig. *Litera antiqua inter curfiva posita notat syllabam longam quidem, fed diversæ longitudinis à circumflexa, & cum attenuatione quadam vocis efferendam: vg. fiēna sciana. Wienas jēden*) (paryškinta mano – E. Š.). Formulotės „mažtantis, silpnėjantis balsas“ koduojamą fonetinį akūtinės priegaidės požymį nėra lengva sukonkretinti, patikslinti, apibūdinti akustiniais terminais. Neaišku, ar ja nurodomi tono ir / ar intensyvumo skirtumai (lieka atviras klausimas, kokiomis akustinėmis kategorijomis mažtė gramatikos autorius)⁶. Vengiant galimai klaidingos šios formulotės interpretacijos, apdairiau šiuo reikalu vartoti abstraktesnę – akustinio kontrasto – sąvoką. Būtų galima teigti, kad akūtinis balsius akustiniu požiūriu norėta nurodyti kaip labiau kintančius, sudarytus iš viena kitai kontrastuojančių balsio dalių (juk jokia cirkumfleksinių balsių dalis „, nestiprėja, netvirtėja“)⁷. Dvigarsių priegaidžių požymių rekonstrukcijai gramati-

⁵ Apie dvigubinamus, tarsi iš dviejų dalių susidedančius tęstinius (cirkumfleksinius) balsius po šimtmečio rašys F. Kuršaitis (1849 [2013]; 1876). Nors yra teigiama, kad į Kuršaičio rankas pastaroji gramatika nebuvo patekusi, toks priegaidžių apibrėžimų sutapimas galėtų būti ir neatsitiktinis (žr. <http://www.epaveldas.lt/object/recordDescription/LNB/C1R0000070317>).

⁶ Klausimą, kaip reikėtų interpretuoti šią gramatikos eilutę, taip pat kėlė Gerulis (Gerullis 1930, 33).

⁷ Ta pačia akustine opozicija (tęsimas, tolydus vs. kintantis, kontrastingas) pagrįs-

kos medžiagos nepakanka. Nurodoma tik tiek, kad ši dvinarių garsų grupė neprilygsta anksčiau paminėtiems balsiams kiekybe (turbūt turėta omeny, kad dvigarsių balsiai trumpesni), be to, jie ištariamai tvirtesniu, stipresniu balsu⁸: *Accentus gravis non in ultima fyllaba notat etiam longam ab utroque ex prioribus diversæ longitudinis, et durius pronunciandam* ug. **kàlba** (paryškinta mano – E. Š.)⁹.

Anoniminė 1737 m. gramatika buvo žinoma ir rytų aukštaičiui anykštėnui Antanui Baranauskui, nesyk rašiusiam lietuvių kalbos kirčio bei priegaidės klausimais. Jo galva, pastarasis kalbinis veikalas yra akivaizdus įrodymas, kad tiek gramatikos autoriaus, tiek jo pasirinktasis priegaidžių analizavimo kelias (esą iš esmės sutampantis) yra teisingas: *Universitas linguarum Litvaniae <...> написано съ большимъ знаніемъ дѣла, и нашель въ ней потвержденіе правильности сдѣланнаго мною подѣ руководствомъ г. Вебера анализа литовскаго акцента*. (paryškinta mano – E. Š.)

tą priegaidžių aprašą galima rasti Kajetono Nezabitauskio 1824 m. (beveik po šimtmečio) išleistame elementoriuje: *Ta pati balsyninke yszsytar trumpay arba ylgay, patiloms arba balsey, reykalingy taygi ira ženklay rąszime. Yr tayp balsyninkies be ženkla yszsytar trumpay, yr patiloms; su ženkle (Kayryniu) yszsytar balsu pakiaľtu, yr pratensant kaypo tay à, è, ù; su Ženklu wadintu (Kampelu, arba stogelu) yszsytar balsu sudiétu ysz balsa pakiaľta yr nužeminta, kaypo tay ant paweyksła skaytityne à, è, î, ô, û* (paryškinta mano – E. Š.) (*Naujas mokslas skaytima diel mažū waykū Žemaycziu yr Lietuwos / par Kajetona Niezabitauski mokityni Akademios Wilniaus. – 1824; žr. <http://www.epaveldas.lt/object/recordDescription/LNB/C1R0000047004>*). Tikimybė, kad šios eilutės yra minėtosios gramatikos teiginių parafrazės, nemaža. Nezabitauskis, be to, kad galimai pats buvo išstudijavęs *Universitą*, artimai bendradarbiavo su Simonu Stanevičiumi, 1829 m. perleidusiu šią gramatiką, redagavusiu ir taisiusiu jo leidžiamus veikalus, žymėjusiu priegaides savo veikaluose (apie tai žr. *Su ba č i u s* 1998, 384–387). Yra manančių, kad būtent jis galėjo būti šio priegaidžių aprašo autorius (*Girdenis* 1998). Kaip ten bebūtų, svarbiau kelti klausimą, ar iš *Universito* gautas žinias minėtieji autoriai taikė kritiškai, ar tokios priegaidės išties galėjo būti visų *Žemaycziu yr Lietuwos*? Būtų galima pridurti, kad išlikusia (prabėgus dar pusantro šimto metų) prozodine šių charakteristikų verte neabejojo *A. Girdenis* (ten pat). Tuokart jo manyta, kad šiais požymiais yra skiriamos šiaurinių žemaičių priegaidės.

⁸ Matyt, sureaguota į nevienodą dvigarsių segmentų intensyvumą ir atvirumą (šiais požymiais sonantai neprilygsta balsiams).

⁹ Reikėtų atkreipti dėmesį, kad pavyzdys pateiktas su atitrauktinio, o ne pagrindinio kirčio priegaide.

(Baranovskij 1898, 19)¹⁰. Loginį ryšį tarp jo ir *Universito* autoriaus požiūrių esą rodo keletas bendrybių: balsių ir skiemenų skaidymas į kiekybinius laipsnius bei kirčio, priegaidės ir kiekybės kaip savarankiškų elementų suvokimas¹¹. Visuose lietuvių kalbos dialektuose, pasak Baranausko, funkcionuoja trijų ilgumų balsių ir skiemenų sistema (Baranowski, Weber 1882, 18–19). Šios kiekybinės diferenciacijos matas – mora (◌) (Baranauskas moras vadino valandomis). Ja nesunkiai galima pavaizduoti visus tris ilgumus: ◌ (trumpasis); ◌ + ◌ (pusilgis); ◌ + ◌ + ◌ (ilgasis). Priegaidės diferencijuojamos pagal tai, kuriai skiemens centre atsidūrusio balsio ar dvigarsio morai tenka kirtis. Trumpieji kirčiuoti balsiai priegaidžių neturi, kadangi alternatyvos varijuoti kirčio vieta nėra – kirtį gauna vienintelė balsio mora. Pusilgiuose (dviejų morų) balsiuose kirčio vietos variacija jau galimà, todėl kai tokios kiekybinės vertės balsis vienas sudaro skiemens centrą, kirčiuojama antra mora (◌ + ◌) ir tokio skiemens priegaidė visada kylanti (*восходящій акцентъ*, pvz.: *bādas, āria, mētai, wīsas, rūdas*), o kai toks balsis yra sudėtinė dvigarsio dalis (tokio tipo dvigarsiuose sonantai būna vienos moros ir nekirčiuoti) – pirmoji (◌ + ◌), priegaidė krintanti (*нисходящій акцентъ*, pvz.: *szármas, sámtys, béržas*) (Baranowski, Weber 1882, 26; Baranovskij 1898, 22). Trimorių balsių priegaidės taip pat dvi (nors kirčio vietos variantai trys). To priežastis – akcentinis vidurinės moros šlijimas prie pradinės arba galinės moros, priklausomai nuo to, kuri iš jų gauna kirtį (kitais tariant, vidurinė mora niekada nekirčiuojama). Pirmuoju atveju suformuojama *twirtaprādė sánkrowa* (schema → ◌ + ◌ + ◌), priegaidė krintanti (pvz.: *lōwa, téwas, gýwas*), antruoju – *twirtāgalė sánkrowa* (schema → ◌ + ◌ + ◌), priegaidė kylanti (pvz.: *pōnas, dēdē, dýkas*) (ten pat). Kiekybine sudėtimi gali skirtis ne tik dvigarsių balsiai, bet ir sonantai (jie gali būti vienos arba dviejų morų). Kai jie dvimoriai (greta esantys balsiai tais atvejais būna bekirčiai ir vienos moros), kirtis tenka antrajai morai ir tokio dvigarsio priegaidė kylanti (pvz.: *tūrgus, pilwas, szwēntas*). Kitas kombinacinis variantas (tiesa, būdingas tik žemaičių tarnei) – nekirčiuotas dviejų morų balsis + kirčiuotas vienos moros sonantas (pvz.: *tūrgus,*

¹⁰ Iš minties formuluotės aišku, kad ši gramatika į Baranausko rankas pateko jam jau sukūrus savąjį priegaidžių analizės modelį.

¹¹ <...> По той же теории (t. y. *Universito*; aut. past.) акцентъ обозначаетъ въ слогахъ различное количество (долгіе и краткіе слоги), различное свойство и составъ долгихъ слоговъ (*rō-nas, kálba, siēna*), и наконецъ удареніе. <...> (Baranovskij 1898, 19–20).

pīlws, szwēnts), priegaidė taip pat kylanti. Ji išlieka tokia pati ir tada, kai prieš kirčiuotą vienamorį dvigarsio sonantą eina tokios pačios kiekybės balsis (trečioji kombinacija; pvz.: *ėis, ārs*). Akcentinė visų šių schemų viršūnė fonetiškai atspindima intensyvesne aukštesnio tono balsio / dvigarsio atkarpa¹². Kadangi centrinėje skiemens dalyje dėl minėto akcentinio vidurinės moros šlijimo kirčio niekada nebūna, fonetiniu opozicijos pamatu tampa kylantis (kai kirčiuota galinė mora) ir krintantis (kai kirčiuota pradinė mora) tonas / intensyvumas. Toks akustinis priegaidžių poveikslas tuo laiku jau buvo žinomas iš Kuršaičio veikalų. Būtent jo teigta, kad nevienoda balsių tono kitimo kryptis skiria lietuvių kalbos priegaides – cirkumfleksinių balsių tono kilimas priešpriešinamas akūtinių kritimui. Neatmestina, kad kurdamas savąjį modelį, Baranauskas daugiau dėmesio skyrė jo loginei struktūrai, o ne potencialui atspindėti fonetinę realybę. Šį spėjimą patvirtina keletas pastebėjimų. Pirma, fonetiniams priegaidžių požymiams apibūdinti šešiolikos puslapių skyriuje („Quantität und Accent“; Baranowski, Weber 1882, 15–31) skiriama vos viena trumpa pastraipa (žr. 12 išnašą), antra, joje iš esmės remiamasi kitų mokslininkų veikalais (t. y. Kuršaičiu, Sieversu, Masingu)¹³. Tad, nepaisant visų septynių išvardytųjų kombinacinių kirčio vietos ir morų skaičiaus variantų, akustiniu požiūriu visais atvejais yra tik viena kuršaitiškoji opozicija (*восходящий акцентъ* vs. *нисходящий акцентъ*). Kitaip tariant, abiejų autorių suvokimas, koks yra akustinis lietuvių kalbos priegaidžių pavidalas, tarytum sutampa (o tai turėtų reikšti, kad visose tarmėse priegaidės diferencijuojamos pagal tą pačią akustinę opoziciją). Vis dėlto Kuršaičio minčiai, kad tęstinis (kylančio tono) ir stumtinis (krantančio) kirčiai egzistuoja visose lietuvių kalbos tarmėse, galima rasti ir kontrargumentų. Viename savo laiškų¹⁴ (1878 m.) tuomet Kazanės universitete profesoriavusiam Boduenui de Kurtenė Baranauskas rašė, kad: *...iė smagūmai ne po wiaq Lėtuwq wėnódi, bet be mǎžako ne*

¹² *Mit der Tonverstärkung aber is bei dem litauischen Accente auch eine Tonerhöhung verbunden, von welcher bei gestofsener Betonung in mittelzeitigen un langen Vokalen der Ton wieder herabsinkt oder zu welcher er bei schleifender Betonung aufsteigt* (Baranowski, Weber 1882, 29).

¹³ Panašiai šį modelį vertino H. Šmitas-Vartenbergas: *Baranowskis gekünstelte Definition können wir füglich übergehen* (Schmidt-Wartenberg 1897, 213).

¹⁴ *A. a. Kunjgo vyskupo Antano Baranausko laiškai į profesorių Joną Baudouin'q de Courtenay*, 1909, 18–19, Vilnius (žr. <http://www.epaveldas.lt/object/recordDescription/LNB/C1B0002987549>).

kožnojè tarmjè wis kitóniszki. Gali Támsta regéti isz māno grōmatu, kad túlame žōdyje māno smagūmas ne tōks kaip Kùrszato. Jisaĩ smagūmq žỹmi, kaip isztaria Prúsu létūwinikai pētēczai, asz gĩ kaip Aukmergēs pawētos Rytēczai ketwirtėjĩ apē Anykszczus (R. 4.) kālba. Panewēžēczai (R2), Kaunēczai (R1. P. ir Wp), Sziaulēczai (R1. ž. ir Wž), Telszēczai (ŽT.), Reseinēczai (ŽR ir Wž), kōžnas wis benkēk kiteĩp smagūmq pamaĩno. Daũg dar bus tyrėjams létūwiszkos kalbōs dārbo, apkōl jē wisàs atómains, teĩp kaip reĩkia, apraszỹs. Šioje teorijoje priegaidė suvokiama kaip kažkurios skiemens branduolio dalies (moros) kirtis, todėl *smagumo*, matyt, negalima interpretuoti vien kaip kirčio ar kaip priegaidės (beje, terminologine prasme kirčio ir priegaidės neskyrė ir Kuršaitis)¹⁵. Toks tarmių suskirstymas pagal *smagumus* ir pri(si)pažinimas, kad dar ne viskas apie juos yra žinoma, į aklavietę stumia ką tik proteguotą mintį, kad visos lietuvių kalbos tarmės priegaidėms skirti pasitelkia tuos pačius fonetinius požymius. Matyti, kad Baranauskas nepitaria tokiam Kuršaičio požiūriui. Panašu, kad kalbininku iš Mažosios Lietuvos remtasi tik tiek, kiek minėtosios akustinės charakteristikos neprieštarauja anykštėno sukurtam modeliui, logiškai į jį įsikomponuoja (juoba, kaip buvo spėta, akustinis modelio aspektas nebuvo svarbiausias). Apskritai, minčių dėstymo pobūdis (ypač tai matyti „Ostlitauische Texte“, Baranowski, Weber 1882, 15–31) leidžia spėti, kad akcento pabrėžti skirtumus, parodyti Kuršaičio priegaidžių modelio (kaip ir visos jo gramatikos) netikslumus, silpnąsias vietas būta pagrindinio. Šios intencijos priežastys galėjo būti ir ne mokslinės. Kuršaitis savo lietuvių kalbos gramatikos pratarmėje (1876 m.) buvo užsiminęs, kad dėl lenkiško išsimokslinimo žymusis anykštėnas neskiria gimtosios savo tarmės priegaidžių, nors jos ten esą gerai girdimos. Toks viešas suabejojimas Baranausko lingvistine kompetencija galėjo tapti gynybinės pozicijos – deklaravimo, kad anykštėnų, kaip ir kitų lietuvių kalbos tarmių, kirčiai / priegaidės yra *kitoniškos*, *kožno vis kitaip pamainomos* (taigi, Kuršaičiui nežinomos ir nesuprantamos) – akstinu: <...> *Dėlkōgi Támstos* (t. y. Kuršaičio) *ir kitū létūwiszkos kalbōs mylėtoju aũsys paminėtus smagumũs numāno, nōrs neseniaĩ ir dỹdumq isz wēnũ knĩgu jos teismókote* <...> (žr. Baranowski, Weber 1882, 29–30; apie tai taip pat žr. Stundžia 1989, 434–442).

Kaip ten bebūtų, šis požiūrių išsiskyrimas išgrynino dar vieną problemos aspektą. Yra daugiau prielaidų manyti, kad Baranausko morinė schema pir-

¹⁵ Žr. Zinkevičius 1992, 120.

miausia atspindi jo gimtosios anykštėnų tarmės faktus ir nėra sisteminės visų tarmių prozodijos analizės produktas. Be to, atrodo, paties Baranausko suvokiama, kad jo modelis negali aprėpti fonetinės priegaidžių įvairovės (mat baigtinis jo sukurto modelio kombinacinių variantų skaičius automatiškai nubrėžia šios įvairovės ribas ir galimus priegaidžių tipus). Iš to išplaukia bendresnė teorinio pobūdžio samprata, kad kiekvienas analizės modelis turi savo galimybių ribas atspindėti realius tarminius faktus bei jų kitimo dinamiką.

Lietuvių kalbos tarmių priegaidės domino ir Baranausko mokinių, pietų žemaitį varniškį (kilusį iš Lembo kaimo, esančio netoli Kvėdarnos) Kazimierą Jaunį (1911, 33–37; 1970, 89–91, 162–172)¹⁶. Jo imtos nagrinėti ne tik senojo, bet ir atitrauktinio ir šalutinio kirčio priegaidės, prieškirtiniai ir pokirtiniai jų variantai¹⁷. 1911 m. išleistoje Jauniaus lietuvių kalbos gramatikoje priegaidės apibūdintos taip: <...> *Visųn ilgųnų balsų ir vntisųnų ir dvibalsų bė jòkjo átskyrjo, prýgaidė įrá dvejòpa: karťais tvirtapradė, karťais tvirtagalė. Jaĩ balso aúgštys ir stiprúmas krįnta qnt pirmósjos ilgós balsės dalís, taip jòg qntròji dalís įrá įstarjamá daúg žemesnų ir silpnesnų balsú, tád prýgaidę vadínáme tvirtapradę, bét jaĩ įstarjame žemesnų ir silpnesnų balsú pĩmąnjá ilgós balsės dáli, ó balso aúgštį ir stiprúmq dédame qnt qntrósjos dalís, tád prýgaidę vadínáme tvirtagalę <...>* (Jaunius 1911, 33). Iš apibrėžimo matyti, kad iš esmės yra sekama pirmtakų, Kuršaičio ir Baranausko, teorinėmis nuostatomis. Priegaidžių interpretacijos pagrindas yra akustinio stiprumo centras (tono aukščiu ir intensyvumu išsiskirianti garso dalis), jo žodžiais tariant – šio centro santykis su intonacinio vieneto pradžia. Konceptualiau ši samprata išdėstyta ne gramatikoje, o nebaigtame straipsnyje apie lietuvių kalbos priegaides (žr. Jaunius 1970, 162–172¹⁸). Baranausko schemose tokiomis pačiomis fonetinėmis priemonėmis buvo išryškinamos kirčiuotos ilgųjų balsių ir dvigarsių moros (žr.

¹⁶ Jis taip pat, Būgos (RR 3, 862) liudijimu, pastebėjo „nelabai priegaides skiriančią Baranausko ausį“.

¹⁷ Šiame straipsnyje apsiribojama tik pagrindinio (senojo) kirčio priegaidėmis. Visi Jauniaus „toniniai dėsniai“ išdėstyti panevėžiškių tarmės apraše (žr. Jaunius 1970, 118–126).

¹⁸ Nurodytame straipsnyje, priešingai nei lietuvių kalbos gramatikoje (pastaroji pasirodė vėliau už straipsnį), vietoj tvirtagalės Jauniaus vartotas silpnapradės „слабоначальная“ priegaidės terminas. Straipsnį iš rusų kalbos išvertę ir publikavę Drotvinas ir Grinaveckis pastarąjį terminą „слабоначальная“ išvertė kuršaitiškuoju „tęstinė“. Akustinio stiprumo centro koncepcijos požiūriu, šis vertimas nėra tikslus. Garso tęstumas, kitaip nei silpnapradiškumas, nenurodo, kurio dalyje yra akustinės galios pikas.

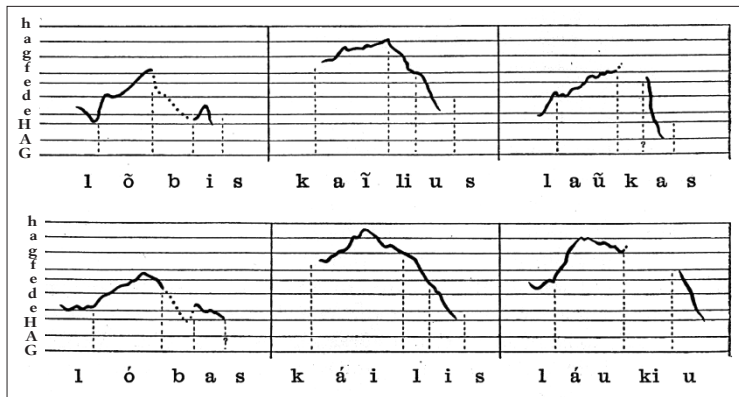
12 išnašą). Bendresne prasme ši pažiūra koreliuoja ir su kuršaitiškąja kylančio ir krintančio tono opozicija, kadangi kirčiuotosios moros, kaip jau buvo minėta, gali atsidurti tik balsio ar dvigarsio inicialėje arba finalėje (taigi, tik ten gali atsidurti ir tono pikai). Be to, ir pačių terminų *tvirtagalė* ir *tvirtapradė* autorystė, regis, galėtų priklausyti Jauniaus mokytojui (*tvirtapradė sánkrowa* ir *twirtagālė sánkrowa*; žr. Baranovski j 1898, 22), nors tam paneigti ar patvirtinti, žinoma, reikėtų atskiro tyrimo¹⁹. Bendrąjį diskursą Jaunius išplečia sprendimu kreipti savo mintis į tarminius ir pozicinius priegaidžių variantus. Tarmėse, pasak jo, prozodinę vertę turi keletas papildomų akustinių požymių: tono / intensyvumo kitimo staigumas, balso pertrūkis (vad. tono lūžis) bei akustinės galios piko poslinkis į skiemens centrą (Baranausko modelyje taip niekada nenutinka, nes tokiu atveju kirtį turėtų gauti vidurinė trimorio balsio ar dvigarsio mora). Pirmasis iš nurodytųjų požymių (kitimo staigumas) esą atskiria aukštaičius nuo žemaičių. Daugelio aukštaičių abi senojo kirčio priegaidės esančios staigesnės – jų tvirtapradžiai balsiai turi „žymesnį intervalą“ (t. y. platesnį diapazoną), o tvirtagaliams labiau tinkantis staigiagalių arba šokančio tono balsių terminas. Žemaičių tvirtagalė priegaidė būna lygiai kylanti. Nevienodas ir po kirčiu pailgėjusių (iki pusilgių ar ilgųjų) balsių prozodinis paveikslas. Kirčiuoti pusilgiai aukštutiniai *i*, *u* ir žemutiniai *a*, *e* žemaičiuose yra virtę tvirtaviduriais (būtent šios priegaidės akustinės galios pikas yra skiemens centre, pvz.: *šō.ni*, *vê.sos*, *dê.kso*, *soprâ.so*), o rytų aukštaičiuose jie tvirtagaliai (staigiagaliai, šokantieji, pvz.: *šū.ni.*, *vĩ.sas*, *sē.nu.*, *ã.vi.*) (ten pat).

Akivaizdu, kad nuomonę apie tokio pobūdžio aukštaičių tarmių bruožą (t. y. santykiškai intensyvesnį abiejų priegaidžių tono kitimą) Jaunius susidarė iš Kuršaičio lietuvių kalbos gramatikos. Pastarajame veikale perskaitytomis charakteristikomis jis (Jaunius 1970, 162–172) apibūdino aukštaitiškųjų priegaidžių atitikmenis. Aukštaičių tvirtagalė yra šokančioji, nes jos tonas *erhebt sich wie mit einem Sprunge*, o tvirtapradė yra plataus intervalo, nes pastarosios tonas *schießt von oben herab* (Jaunius cituoja Kuršaitį). Reikia pabrėžti, kad kuršaitiškasis priegaidžių modelis taikytas ne visiems aukštaičiams: *Žemaičių ir aukštaičių kylančioji priegaidė tapatinga tik tuoj atveju, kad abi priklauso tam pačiam tvirtagalės priegaidės tipui, bet iš esmės skiriasi viena nuo kitos tuo, jog žemaičių kylančioji priegaidė kyla iki intonacinio vieneto galo lygiai, o neatitraukiančių kirčių aukštaičių šokte pašoka, t. y. į intona-*

¹⁹ Būgos (RR 3, 20) teigimu, šie terminai sugalvoti Jauniaus.

cinio vieneto galą kyla staigiai. (paryškinta mano – E. Š.) (žr. Jaunius 1970, 170). Išlyga apie kirtį neatitraukiančius aukštaičius (tarp jų patenka ir didžioji dalis rytų aukštaičių uteniškių) tarsi suponuoūtų, kad kirtį atitraukiančių tarmių senojo kirčio priegaidės dar kitokios. Šiam teiginiui patikslinti nepakan-ka informacijos, nes šio tarminio ploto (nors ir turimas panevėžiškių tarmės aprašas) priegaidžių akustinių požymių Jaunius tiesiog nedetalizavo.

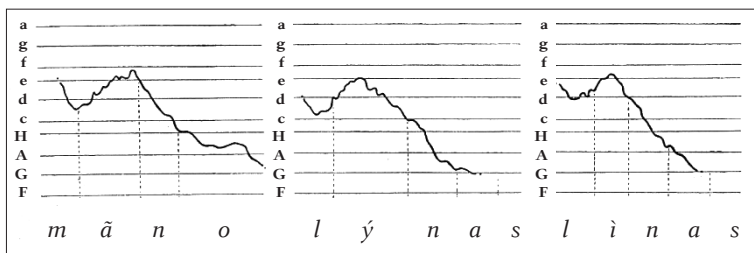
Spręsti rytų aukštaičių priegaidžių skyrimo klausimą eksperimentiniu tyri-mu vienas pirmųjų bandė Richardas Ekblomas (Ekblom 1925)²⁰. Jam sutiko patalkinti (pabūti informantu) tuo laiku Švedijoje rezidavęs rytų aukštaitis širvintiškis, rašytojas ir diplomatas Ignas Šeinius (tikroji pavardė – Jurkūnas). Jo gimtieji Šeiniūnai yra netoli Širvintų (tarmės epicentro), apytikriai 80 km į pietvakarius nuo Utenos. Be akustinių priegaidžių požymių, Ekblomą domi-no poziciniai (kirčio ir gretimų priebalsių atžvilgiu) balsių ilgumo ir toninės jų struktūros variantai. Jo nustatyta, kad prieš dusliuosius priebalsius ilgieji bal-siai ir dvigarsiai būna šiek tiek trumpesni nei prieš skardžiuosius. Šis veiksnys taip pat turįs įtakos balsių tono aukščiui – jei kirčiuotas skiemens branduolys eina po dusliojo priebalsio, jis būna aukštesnio tono, jei po skardžiojo – žė-mesnio. Priegaidžių opoziciją gana aiškiai rodo skirtingos tono kreivės:

(Ekblom 1925, 94)

²⁰ Iš dar ankstesnių eksperimentinių rytų aukštaičių prozodijos tyrimų paminėtinas neilgas Gotjo straipsnis „De l’Accent et de la Quantité en Lituanien“ (1900). Eksperimentinių duomenų kiekis šiame straipsnyje gana kuklus (nurodytas tik nuo priegaidžių priklausomas dvigarsių dėmenų kiekybinis santykis), todėl jis į klausimo istorijos nagrinėjimą neįtrauktas.

Diagramose matyti, kad akūtiniais balsiams būdingas kylantis-krintantis tonas, o cirkumfleksiniams – kylantis. Šią melodinę priešpriešą lydi ir nevienoda balsių trukmė – akūtiniai dažnėliau būna trumpesni. Tokių pačių fonetinių požymių švedų tyrėjo kiek anksčiau užfiksuotos ir vakarų aukštaičių kauniškių (informantas buvo kilęs iš Leskavos, apytikriai 18 km į šiaurės vakarus nuo Prienų) bei latvių vidurio tarmės (atitinkamai tęstinės ir krintančiosios) priegaidės (Ekblom 1933, 26–27, 34).²¹

(Ekblom 1917, 229)

Šie duomenys bendrąjį priegaidžių tyrimo diskursą papildė nauju akūtinės priegaidės tono kontūru (kylančiu-krintančiu). Tokios akustinės struktūros priegaidė iškrinta iš binarinės kylančio ir krintančio tono priegaidžių opozicijos ir komplikuoja pastangas išlaikyti loginį ryšį (toku būdu tikintis priartėti prie tiksliausios priegaidžių rekonstrukcijos) tarp visų iki šiol aptartųjų kalbininkų koncepcijų. Kuršaičio, Baranausko ir Jauniaus pagrindinio kirčio priegaidžių (neišskiriant rytinių aukštaičių) modelius, nepaisant kai kurių niuansų, vienija bendras vardiklis – kylančio (cirkumfleksas, tvirtagalė priegaidė, tęstinis kirtis) ir krintančio (akūtas, tvirtapradė priegaidė, stumtinis kirtis) tono arba akustinio stiprumo centro, lydimo tono ir intensyvumo pūkų, opozicija (abiem atvejais fonetinis opozicijos pamatas, galima sakyti, identiškas). Jei švedų mokslininko publikuoti duomenys nėra selektyvūs ir iš tikrųjų tiksliai reprezentuoja rytinių tarmių prozodinius faktus, tuomet iš „kylančio ir krintančio kirčių“ izofonos tenka atrėžti nemenką gabalą (rytinius aukštaičius ir vakarų aukštaičius kauniškius) ir konstatuoti, kad ankstesni tyrėjai dėl vienodai

²¹ Pastarajame straipsnyje Ekblomas ne visai tikslus teigdamas, kad Baranauskas toninius požymius buvo išbraukęs iš diferencinių požymių sąrašo (žr. 12 išnašą). Regis, tokios klaidingos interpretacijos būta ir anksčiau (žr. Schmidt-Wartenberg 1897, 213).

visose lietuvių kalbos tarmėse tariamos akūtinės priegaidės klydo. Šią loginę koliziją būtų galima bandyti spręsti vieninteliu laiko veiksmu (t. y. spėti, kad per tam tikrą laiką situacija tarmėse pakito), tačiau laikotarpis, per kurį turėjo įvykti šis prozodinis pokytis, regis, nėra toks ilgas (XIX a. pab.–XX a. pr.). Kur kas lengviau ir daugiau argumentų galima rasti kitai nuomonei – t. y. paprastam teiginiui, kad skirtingų mokslinių interpretacijų ryšys su kalbine tikrove tiesiog yra nevienodas. Neturėdami galimybių priegaidėms priskiriamų prozodinių požymių patikrinti techninėmis priemonėmis, ankstesni autoriai buvo priversti pasikliauti savo klausa ir vaizduote (o ji ne visų vienoda), didesniu ar mažesniu fonetinių žinių bagažu, išstudijuota moksline literatūra. Dėl šios subjektyvios priežasties negalima atmesti dar vieno galimo scenarijaus – skirtingų fonetinių požymių parinkimo tam pačiam akustiniam efektui apibūdinti²² (t. y. galėjo būti skirtingai interpretuotas tas pats diferenciacijos pobūdis). Kuršaičio, pavyzdžiui, vartoti vokiški terminai ne visai atitinka natomis iliustruotas priegaidžių charakteristikas. Iliustracijos ir aprašas pirmiausia kreipia į nevienodas balsių tono kitimo kryptis (kilimą ir kritimą), o terminai (*gestoßene Betonung* ir *geschliffene Betonung*) – į balso jėgą ir išststumą (matyt, pagal lotyniškąją *acutus* ir *circumflexus* tradiciją; žr., pvz., Strockis 2007, 15–17). Šie terminai iš dalies yra metaforiniai, todėl jų suvokimas nėra susietas su tiksliais ir konkrečiais akustiniais požymiais, kitaip tariant, juos galima laisviau interpretuoti. Ryšys tarp sąvokų ir jų definicijų būtų buvęs glaudesnis, jei priegaidės būtų pavadintos *steigende Betonung* ir *fallende Betonung* – t. y. vien pagal horizontalųjį tono pokytį (jei jis iš tiesų esminis). Tuo keliu kalbininko iš Mažosios Lietuvos nenuėita. Priešingai, po kurio laiko nuspręsta koreguoti iliustracinę medžiagą ir ją labiau priderinti prie terminų – padidinti tęstinius balsius iliustruojančių natų kiekybinę vertę, pabrėžti šios priegaidės tęstumą, kiekybinį jos pranašumą (nors anksčiau ilgesni buvo nurodyti stumtinės priegaidės balsiai) ir išplėsti stumtinių balsių tono diapazoną (matyt, norėta sustiprinti „stūmimo“ efektą) (Švageris 2016). Peršasi loginė minties tąsa, kad ši korekcija indikuoja akustinių požymių hierarchijos pokytį, jų diferencinio krūvio perskirstymą.

²² Tokį įtarimą jau XIX a. pabaigoje turėjo Šmitas-Vartenbergas: *Wir haben somit eine Auswahl aller möglichen Variationen – mit Ausnahme eines problematischen ebenen Tones: musikalisch steigend (Kurschat, Masing), fallend (Leskien), expiratorisch steigend (Baranowski), fallend (Leskien), zweigipflig mit ersten stärkeren Gipfel (Sievers), mit zweiten stärkeren Gipfel (Brugmann)* (Schmidt-Wartenberg 1897, 213; taip pat plg. Sievers 1893, 209).

Visa tai rodo, kad buvo nuolat mažstoma toli gražu ne viena fonetine kategorija ir ieškoma tikslesnio, aiškesnio priegaidžių apibūdinimo. Vėlesnė tyrimų tradicija perėmė tik vieną horizontalaus tono pokyčio kategoriją, nors Kuršaičio požiūriu, matyt, būta platesnio ir ne tokio vienareikšmio.

Galimybė techniniais prietaisais tirti kalbos garsų struktūrą subjektyvųjį tyrimų dėmenį sumažina, tačiau jo neeliminuoja. Visada lieka techninių (prietaisų tikslumo, parametrų skaičiavimo algoritmų parinkimo ir t. t.) ir metodinių niuansų, darančių tiesioginę įtaką tyrimų rezultatams. Pakanka paminėti, kad vakarų aukštaičių kauniškių priegaidės dvidešimčia metų anksčiau nei Ekblomas prietaisais tyręs Šmitas-Vartenbergas tokios aiškios toninės diferenciacijos nenustatė (tirti du informantai iš Šakių ir iš Marijampolės; žr. Schmidt-Wartenberg 1897, 211–223). Nors Šmito-Vartenbergo tyrime yra metodinių trūkumų (neatsižvelgta į savaiminės prozodijos dėsninumus), šiuo atveju svarbus pats metodų įvairovės ir jos lemiamo galutinio rezultato faktas, nuo kurio nėra apsaugotas joks eksperimentinis tyrimas. Išimtis neturėtų būti ir Ekblomo eksperimentai.

Prie eksperimentininkų gretų XX a. pirmojoje pusėje prisijungusio Jurgio Gerulio (Gerullis 1930, 21–55) pasukta dar detalesnės priegaidžių analizės link. Iš Klaipėdos krašto aukštaičių tarmės paribio (iš Vilkyškių) kilusiam kalbininkui metodologiniu atspirties tašku tapo Ekblomo kalbiniai darbai. Teorinės koncepcijos ašimi jo laikyta nuostata, kad priegaidė yra keturių akustinių dėmenų – intensyvumo, tiksliau, jo spūdžio²³ (vok. *Druck*), tipo ir vietos (vok. *Druckart* ir *Druckstelle*), kiekybės (*Quantität*) bei tono (*Tonbewegung*) – derinys. Hierarchinis šių dėmenų išsidėstymas kiekvienąsyk priklauso nuo priegaidės varianto (tarminio ar pozicinio). Skiriamos trys pagrindinės priegaidės ir tiek pat antrinių. Pirmajam pogrupiui priklauso trumpinė²⁴ (vok. *Kurzton*), stumtinė (vok. *Stoßton*) ir tęstinė (vok. *Dehnton*), antrajam – laužtinė (stumtinės priegaidės alotonas, vok. *Brechtton*), vidurinė (vok. *Mittelton*) ir kirstinė (vok. *Geschnittener ton*). Visi šie tipai veikiausiai perimti (kai kurie jų ir pervadinti) iš pirmtakų (Kuršaičio, Baranausko, Ekblomo, Sieverso).

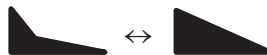
Akustinio priegaidžių kompleksiško idėjai rasti anuomet buvo pakankama teorinė dirva. Nuo XVIII a. vidurio susikaupė nemaža mokslinių prie-

²³ Terminą į lietuvių kalbą išvertė A. Salys (1985, 89).

²⁴ Iš Ekblomo nusižiūrėtoji trumpinė priegaidė, Gerulio pastebėjimu, veikia žymi kirtį, o ne priegaidę (Gerullis 1930, 26).

gaidžių interpretacijų, kurių sintezė natūraliai tapo nauja tiriamojo klausimo perspektyva. Spūdžio sampratos, nors ir ne identišku teoriniu pavidalu, esmė anksčiau suformuluota Baranausko (tvirtapradės ar tvirtagalės morų sankrovos) ir Jauniaus (akustinis stiprumo centras), melodinės dinamikos ryšys su priegaidėmis aprašytas Kuršaičio, o kiekybės – *Universito* autoriaus. Gerulio idėjos originalumą nusako ne pats kompleksiško faktas, o jo pobūdis, prozodinių požymių sąveikos tipas. Trumpai tariant, priegaidė yra ne koreliacinius, bet kompensacinius ryšius reguliuojantis veiksnys. Šiuo niuansu Leipzigerio universiteto profesorius atveria naują klausimo perspektyvą. Baranausko ir Jauniaus teigimu, priegaidė į vieną ar kitą balsio / dvigarsio dalį pritraukia akustinio stiprumo centrą. Tai reiškia, kad kažkuri kirčiuoto ilgojo skiemens dalis tariama ir aukštesniu, ir intensyvesniu tonu (taigi abu požymiai kinta sinchroniškai ir ta pačia kryptimi, jie yra lygiaverčiai). Kompensavimo mechanizmas yra sudėtingesnis. Jis kaskart inicijuoja akustinių požymių hierarchijos pertvarką, Gerulio žodžiais tariant, paverčia akustinius dėmenis vienas kito *atspalviais, šešėliais* (vieni jų sustiprėja, kiti susilpsta): *Aus der Mischung dieser vier Komponenten, vielmehr je einer Schattierung von ihnen ergibt sich die Resultante, der litauische Akzent. Dabei ist der Stärkegrad der einzelnen Komponente bei jedem Akzent verschieden, das gibt ihm seinen eigenen melodischen Charakter.* (paryškinta mano – E. Š.) (Gerullis 1930, 22).

Kombinaciniai minėtųjų komponentų variantai yra tarminę specifiką atskleidžiantis lakmuso popierėlis. Rytinius²⁵ ir pietinius aukštaičius nuo viso kito lietuvių kalbos ploto, pavyzdžiui, skiria akūtinės priegaidės (vok. *Stoßton*) balsių spūdis (vok. *Druck*), tiksliau jo dinaminis paveikslas. Esminį skirtumą Gerulis perteikia tokia iliustracija:

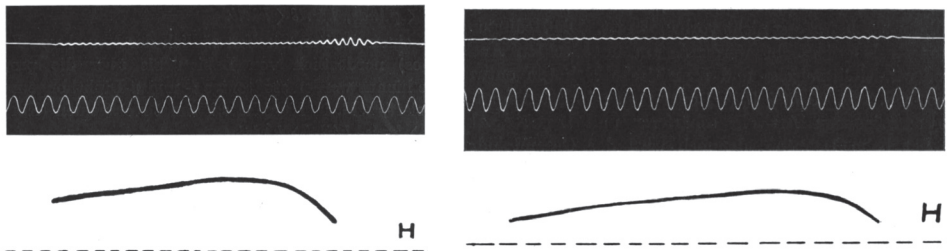

Vakarų aukštaičiams (Vidurio Lietuvai) ir žemaičiams būdingesnė pirmajame trikampyje (netaisyklingos formos) pavaizduota intensyvumo distribucija. Balso jėgos centras abiem atvejais koncentruojamas inicialėse, todėl

²⁵ Rytų aukštaičiams eksperimentiniame tyrime atstovavo ir analizuojamus žodžius perskaitė į Leipzigerio universitetą kartu su Antanu Saliu stažuotis atvykęs kupiškėnas Pranas Skardžius (gimtasis miestelis – Senasis Subačius).

diferencinę galią turi ne spūdzio vieta (vok. *Druckstelle*), o jo ryškumas (vok. *Druckart*). Pirmu atveju intensyvumo piką lydi staigus balso jėgos atoslūgis, tampantis ryškios akustinės viršūnės susiformavimo priežastimi ir sukuriantis pabrėžiamos pradinės garso dalies efektą. Susidaryti tokį patį akustinį įspūdį antros iliustracijos vaizduojamu atveju sunkiau (nors viršūnės vieta ta pati), kadangi spūdzio sklaida yra tolydesnė, perėjimas nuo vienos garso dalies prie kitos yra lygesnis (akustinis viršūnės efektas silpnesnis). Tokia akūtinių balsių intensyvumo dinamika būdinga rytų ir pietų aukštaičiams: *Jeī weiter vom Mittellitauischen nach Osten ins Ostlitauische und nach Süden ins Dzukische, um so schwächer wird der Stoß.* (Gerullis 1930, 29). Ryškios intensyvumo viršūnės neturi ir tęstiniai balsiai (<...> *der Druck über dem ganzen Vokal ziemlich gleichmäßig anhaltend* <...>), todėl silpnėjantį akūto spūdį Gerulis interpretuoja kaip vieną iš priegaidžių (ilgųjų balsių ir *ie, uo*) supanašėjimo požymių. Ypač stipraus spūdzio koncentravimas gali išvirsti fonetiniu akūto variantu – laužtine priegaide (kitaip tariant, šiuos abu variantus skiria spūdzio stiprumo laipsnis).

Supanašėjusi ir rytų aukštaičių priegaidžių melodika:

(Gerullis 1930, 32, 40)

Horizontaliojo tono pokyčio požiūriu distinktyvumo laipsnis yra gana menkas, kadangi abi kreivės yra kylančio-krintančio kontūro. Vizualų skirtumą įspūdį suformuoja trukmė (kylančio tono atkarpa tęstinių balsių ilgesnė), tačiau bendresne prasme supanašėjimo tendencijai paklūsta ir ši požymių grupė (<...> *dortige Dehnton weniger gedehnt als sonst* <...>; ten pat). Taigi, rytų aukštaičių priegaidžių mišimą charakterizuoja trys akustiniai procesai: tono pikų poslinkis centrinės garso dalies link (abiejų priegaidžių), cirkumfleksinių balsių trukmės trumpėjimas ir akūtinių spūdzio (intensyvumo viršūnės) silpnėjimas. Žemaičių tarmių atitinkamus prozodinius vienetus savo

ruožtu aiškiai diferencijuoja visas požymių kompleksas: kylančio (cirkumfleksas) ir krintančio (akūtas) tono opozicija, trukmės (cirkumfleksiniai ilgesni) ir intensyvumo (akūtiniai balsiai turi ryškiai išreikštas intensyvumo viršūnes inicialėse) skirtumai. Vidurio Lietuvos tarmės šiuo klausimu užima tarpinę padėtį. Nors vizualinė medžiaga byloja apie prasidėjusius akustinius pokyčius, tačiau galimos priegaidžių niveliacijos šiam plote klausimas Gerulio tuokart nekeltas ir nesvarstytas²⁶.

Pokario kalbininkų nuomonės nagrinėjamu rytų aukštaičių prozodijos klausimu išsiskyrė (pvz., Kazlauskas 1966, 127; Girdenis 1971, 206–207; 1972, 195–196). Abejota net ir didžiųjų autoritetų (Zinkevičius 1974, 93–94; 1983, 121; 1994, 41; Girdenis 1972, 195–196; Kačiuškienė, Girdenis 1997, 31–36). Dialektologiniuose veikaluose daugiau laikytasi Gerulio pozicijos. Objektiviais faktais paremtų kontrargumentų vėliau jai bandė rasti eksperimentininkai (Eidukaitienė 1977, 18–23; Kosienė 1982, 61–71; Kačiuškienė 1985, 12–17; 2006, 34–42; Urbanavičienė 2005, 151–173), tačiau studijuojant jų straipsnius, susidaro įspūdis, kad šių tyrėjų dėmesio centre daugiau buvo pats skyrimo fakto verifikavimas, o ne nuodugni fonetinio priegaidžių charakterio analizė ar naujų jų interpretacijų paieška (daugiausia sekta Girdenio ir Pakerio metodinėmis gairėmis). Iš akustinių rodiklių visumos negalima susidaryti sisteminio vaizdo, kadangi dažnų užfiksuotos priešingos priegaidžių charakteristikos. Šiaurinių panevėžiškių akūtiniai balsiai trukme lenkia cirkumfleksinius (Kačiuškienė 1985, 13–14), o uteniškių ir vilniškių priešingai – kiekybiniais rodikliais pranašesni tvirtagaliai (Kosienė 1982, 64; Urbanavičienė 2005, 152–153). Nevienodas ir pagrindinio tono indėlis – vilniškių atveju laikomasi „ekblo-miškosios“ opozicijos (akūto tono kontūras kylantis-krintantis, cirkumflekso – kylantis), o uteniškiai šiam akustiniam parametru geriausiai atveju skiria tik antraeilį vaidmenį. Naujas tono rodiklis skaičiuotas siekiant įvertinti panevėžiškių priegaidžių tono moduliacijas. Nustatyta, kad akūtinis balsius jie taria mažiau įtempdami balso stygas, intensyvindami jų tono kitimą (laužydami, padarydami jį pjūklišką), o cirkumfleksinius – toną moduliudami mažiau ir lėčiau (apie kontūrų formas nekalbėta). Vienintelis bendras šių trijų eksperimentinių tyrimų vardiklis – prie priegaidžių diferenciacijos priside-

²⁶ Šios teorinės nuostatos perimtos ir vėliau pakartotos jo mokinio Antano Salio (1979, 126–128; 1985, 86–93; 1992, 44–46).

dantis intensyvumo viršūnių pasirodymo laikas. Akūtinių balsių pikinė balso jėgos reikšmė yra arčiau balsio pradžios, o cirkumfleksinių labiau pasislinkusi pabaigos link. Visų šių išvadų turinį, žinoma, koreguoja pasirinktų rodiklių skaičius ir pobūdis, todėl šių trijų tarmių priegaides jungiančių ir skiriančių požymių teoriškai galėjo būti ir daugiau.

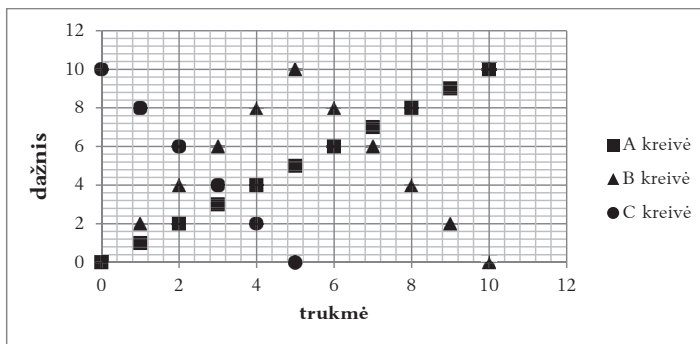
Visą klausimo diskursą turbūt geriausia charakterizuoti pagal sniego gniūžtės principą (gniūžtei riedant nuo kalno susiformuoja vis didesnis rutulys). Branduoliu, davusiu pirminius teorinius apmatius ir pradinę inerciją tolesnei klausimo plėtotei, tapo Kuršaičio toninis priegaidžių modelis (ankstesniuose veikaluose, pavyzdžiui, 1737 m. anoniminėje gramatikoje, informacija apie priegaides buvo pernelyg fragmentiška). Jo suformuluotą kylančio ir krintančio kirčio opoziciją savo nuožiūra modifikavo (keitė modelio vidinę struktūrą, vokalizmo kiekybinius santykius, į požymių sąrašą įtraukė intensyvumą) Baranauskas ir Jaunius, tačiau fonetinis visų šių autorių modelių (bent jau pagrindinio kirčio priegaidžių) atspindys išliko labai panašus (galima sakyti, vienodas). Lietuvių fonetikų darbuose, regis, kaip jau buvo nurodyta, priimta manyti kiek kitaip: Kuršaitis tradiciškai laikomas toninės priegaidžių interpretacijos šalininku, Baranauskas morinės / dinaminės, o Jaunius – dinaminės. Kaip parodė klausimo istorijos apžvalga, toks skirstymas nėra visai tikslus.

Į svarbiausią klausimą, koks šios kylančio ir krintančio tono priegaidžių opozicijos santykis anuomet buvo su kalbine tikrove (ir su rytų aukštaičiais uteniškiais konkrečiai), neįmanoma atsakyti dėl objektyvių duomenų iš to laikotarpio stygiaus. Pirmųjų autorių priegaidžių charakteristikos aprašytos, remiantis asmenine akustinio jų efekto interpretacija, kuri, be abejonės, yra subjektyvi. Prasidėjusi eksperimentinių tyrimų tradicija bendrąjį diskursą pradėjo tolinti nuo jo branduolio (t. y. nuo Kuršaičio modelio). Gerulio bandyta į vieną kompleksą sujungti visas teorines klausimo perspektyvas ir eksperimentinę medžiagą. Šis jo bandymas išskleidė teorinės diskurso dalies suformuotą nuomonę, kad priegaidžių fonetinė prigimtis ir diferenciacija tarmėse yra vienoda (bent jau tuo laikotarpiu). Rytų aukštaičiai, remiantis Gerulio publikuotais duomenimis, pasirodė prastai skiriantys ilgųjų balsių ir *ie*, *uo* priegaides. Vėlesnės pastangos paneigti šią nuomonę eksperimentais situacijos iš esmės nepakeitė. Pasistūmėta į priekį tik tiek, kad rytų aukštaičių patarmėse nustatyti skirtingi diferencinę galią turintys akustiniai požymiai. Tokie rezultatai, jei ne patvirtina priegaidžių niveliacijos fakto, tai indikuoja arba intensyvius prozodinius pokyčius, arba metodinių niuansų nulemtas

skirtingas tyrimų išvadas (nors realybė gal dar kitokia). Galų gale, iš viso to, kas buvo pasakyta, rekonstruoti fonetinių rytų aukštaičių priegaidžių pavidalą galima tik labai apytikriai (iš esmės selektyviai pasikliaujant Kuršaičio ir Ekblomo duomenimis). Tikresnė atrodo tik pati tarminė skirtis šiuo aspektu tarp žemaičių ir rytinių aukštaičių.

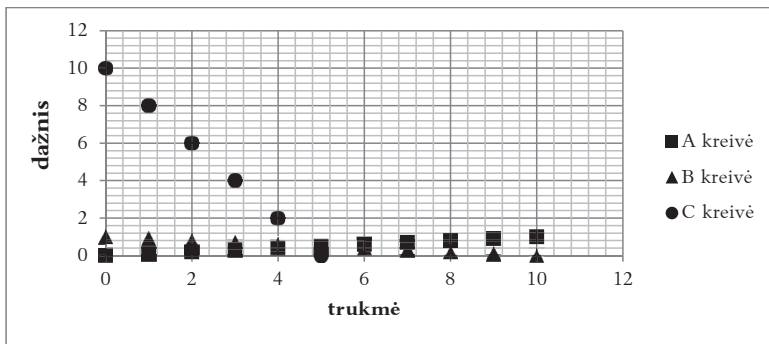
Tęstumo koeficientas (parametro koncepcija)

Eksperimentiniuose lietuvių kalbos tyrimuose sukaupta nemaža metodinės patirties (galima kalbėti apie susiformavusią šios krypties tyrimų tradiciją Lietuvoje), todėl naujo parametro įtraukimas į bendrąjį diskursą iš pirmo žvilgsnio galėtų atrodyti nereikalingas, o pats rodiklis – perteklinis. Pagrindinė problema, motyvuojanti ieškoti naujo klausimo sprendimo, yra ta, kad įprastiniai rodikliai (iš naujesnių darbų žr. Bakšienė 2016) – tono ir intensyvumo diapazonas, horizontalusis jų kitimas, maksimumo taškas, vidutinis lygis, absoliučioji trukmė – ne visada charakterizuoja tiriamąjį garsą kaip visumą (Gerulio vadintos *Ganzheit*, Sieverso *Gesamteffect der verschiedenen Silbentöne*, Ekblomo *die Gesamtheit von Tonlage, Druckstärke und, in gewissen Grade, auch inneren Quantitätsverhältnissen des betreffenden Phonems*). Vienas vidutinio tono lygio rodiklis, pavyzdžiui, nenurodo, kokį (trumpą ar ilgą, staigesnį ar lėtesnį, kylančiu, krintančiu ar kylančiu-krintančiu tonu ir pan.) reikėtų ištarti jo ženklinamą garsą. Natūraliai kyla klausimas, ką tuomet atskleidžia vien iš šio rodiklio sudarytų duomenų imčių lyginimas? Ar gali, tarkim, vienodo vidutinio lygio ar diapazono balsiai skambėti visiškai skirtingai? Kad būtų aiškiau, štai keletas pavyzdžių:

1 grafikas

Šiame grafike dėmesį reikėtų atkreipti į tai, kad visų kreivių diapazonas yra identiško pločio (10). Dėl šio sutapimo jokių būdu negalima teigti, kad visų trijų kreivių iliustruojami melodiniai garsų paveikslai yra vienodi. Būtina atsižvelgti į kitas šių kreivių charakteristikas (trukmę ir formą). Kitaip tariant, akustinę diapazono (kaip ir visų kitų absoliučiuųjų parametrų) vertę atskleidžia tik jo santykis su kitais parametrais. Jei kreivės maksimumo ir minimumo reikšmių skirtumas interpretuojamas nesiejant jo su kitais rodikliais, daroma akivaizdi loginė klaida. Ją galima lengviau įsivaizduoti ir suprasti pagal vandens indų analogiją. Jei vandens lygis dviejuose induose sutampa (šiuo atveju jis sąlygiškai atitinka diapazoną), tai dar nereiškia, kad abiejuose induose vandens yra tiek pat. Skysčio kiekis inde apskaičiuojamas ne pagal jo lygį (aukštį), o užimamą tūrį – aukščio (lygio), pločio ir ilgio sandaugą (indo „visumą“). Analogiškai C ir A kreivių bendresnė charakteristika – kitimo staigumas (energijos kiekis per laiko vienetą) – priklauso ne nuo vienos diapazono reikšmės, bet nuo jos santykio su trukme, o B kreivės atveju ir nuo kontūro formos.

2 grafikas

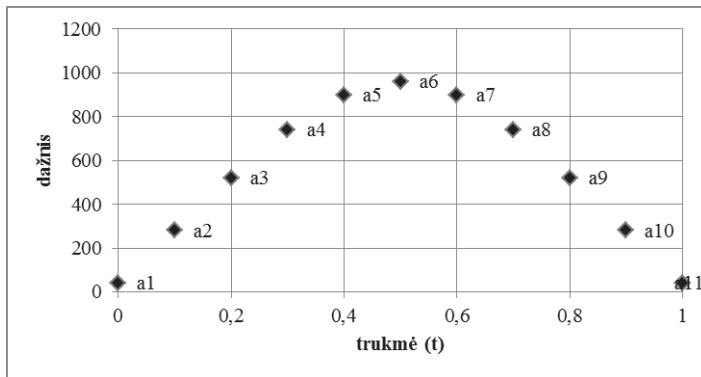
Antrajame grafike pavaizduotas priešingas atvejis – skirtingi parametrai, bet panaši akustinė išraiška. Iliustracijoje matomas A ir B kreives galima atskirti pagal maksimumo taškus (A atveju šis taškas yra kreivės finalėje, B – inicialėje). Tikimybė, kad ši opozicija galėtų atlikti lingvistinę funkciją, yra maža. Vienodas lyginamų kreivių ilgis ir diapazonas (kuris šiuo atveju labai mažas) akustiniu požiūriu neutralizuoja pikinių reikšmių atskirtį. Šį išpūdį sustiprina trečioji C kreivė. Neatsižvelgus į kitus parametrus (diapazoną ir

ilgi), o tik į maksimumo taškų sklaidą, prie vienos prozodinės grupės reikėtų priskirti C ir B kreives (kadangi abiejų pikas inicialėje), o A ir B – prie skirtingų. Suprantama, tokia duomenų interpretacija būtų netiksli ir vargiai atspindėtų garsų sukeliama išpūdžio panašumus ir skirtumus. Kur kas didesnė tikimybė, kad auditoriai skirtumą identifikuotų tarp C ir kitų dviejų kreivių (nei tarp A ir B).

Iš pateiktųjų pavyzdžių (tokių dviprasmių kombinacijų, žinoma, gali būti ir daugiau) paaiškėja, kad būtina rasti tokį matematinį būdą, kuriuo visą akustinį paveikslą būtų galima įvertinti kompleksiskai (t. y. kad būtų išvengta 1 ir 2 grafikuose pavaizduotų ir kitų panašaus pobūdžio atvejų). Selektivi duomenų analizė – skyrium paimtų rodiklių lyginimas, pernelyg nesigilinant, kokį akustinį efektą kiekvienu konkrečiu atveju jie atspindi, gali sukurti atskirtį tarp tyrimo rezultatų suponuojamų išvadų ir kalbinės tikrovės. Pasaulinėje praktikoje tokių duomenų fonologinę vertę įprasta verifikuoti pagal mažiausią pastebimą skirtumą (ang. JND – *Just Noticeable Difference*, žr. Lehiste 1970; Ladefoged 1996) – eksperimentais nustatomą minimalų kiekybinių požymių (tono, intensyvumo ir trukmės) pokytį, kurį gali identifikuoti žmogus. Šis metodinis kelias esminės problemos (parametrų selektyvaus vertinimo) neišsprendžia. Be to, JND rodiklis matuojamas *ceteris paribus* sąlygomis, kurios gyvojoje kalboje dėl daugybės įvairių prozodinių, intonacinių ir koartikuliacinių veiksnių neegzistuoja (išstarti du identiškus garsus labai sunku, veikiau neįmanoma). Dėl to nežinia, ar žmogus sureaguoja vien tik į kurio nors garso požymio viršytą minimalų pastebimą skirtumą, ar į pakitusį jo parametrų santykį apskritai (garso „visumą“).

Kita vertus, paprastas turimų rodiklių suplakimas (visų jų santykio ar sandaugos skaičiavimas) taip pat nėra tinkamas būdas tiriamųjų garsų akustinei visumai įvertinti. Pirmiausia reikia aiškiai suvokti, ką vienas ar kitas parametrų santykis perteikia (ar jis matematiškai pagrindžiamas). Dėl to bet kokios naujos formulės kūrimo atspirties taškas turi būti konkretaus akustinio efekto (spėjant, kad jis yra akustinis fonologinės opozicijos pamatas) pasirinkimas. Antrasis žingsnis – parametrų kombinacijos, geriausiai atspindinčios pasirinktąjį efektą, paieška. Šiame straipsnyje operuojama tęstumo koeficientu, matuojančiu su skirtingomis priegaidėmis tariamų balsių tono ištęstumą (akustinis efektas – ištęstas, lygus garsas). Šia kryptimi pradėta mąstyti rašant disertaciją „Lietuvių ir latvių tarmių monoftongų priegaidžių akustiniai požymiai: lyginamoji analizė“, kurioje buvo pasiūlytas pirmasis šio koeficiento

formulės variantas (Švageris 2015b, 13–14). Jos matematinę išraišką sudarė balsių tono diapazono ir vidutinio pokyčio (intervalų tarp greta esančių tono kreivės taškų vidurkio) santykis. Didesnis tęstumo koeficientas gautas tų balsių, kurių buvo ilgesnė trukmė ir kylantis ar krintantis tono kontūras, ir atitinkamai mažesnis, jei balsiai buvo trumpesni ir kylančio–krintančio tono. Pagrindinis šios formulės trūkumas (nors ir gauti statistiškai reikšmingi priegaidžių skirtumai) – neatsižvelgimas į diapazono rodiklį. Kitaip tariant, *ceteris paribus* sąlygomis (t. y. kai lygintų balsių vienoda trukmė ir tono kontūras) lygybės ženklas dėtas tarp nevienodo pločio diapazoną turinčių garsų, o tai prieštarauja audiciniam tęstumo išpūdžiui (platesnio diapazono balsių tonas kinta staigiau, jie patęsiami mažiau). Šį netikslumą buvo privalu ištaisyti, todėl šiame straipsnyje siūlomas modifikuotas formulės variantas:

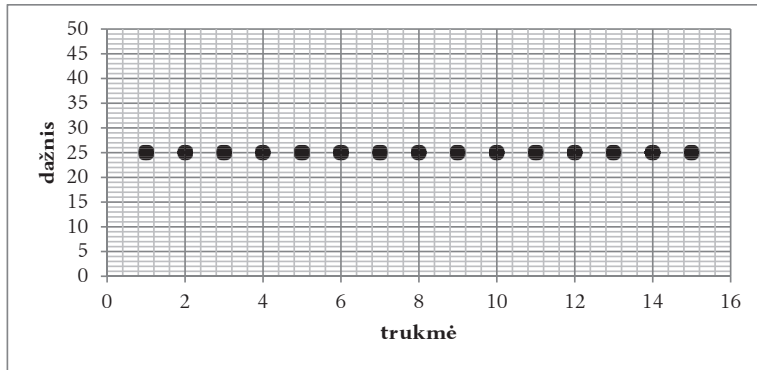

3 grafikas

$$\frac{|a_2 - a_1| + \dots + |a_n - a_{(n-1)}|}{a_n - 1} / t \text{ (s)}$$

Esminė korekcija – trūkstamo diapazono rodiklio įtraukimas į formulės „skiriamąją gebą“. Šiuo variantu į dvi klases sugrupuojami garsai, jei juos skiria: trukmė ir / ar diapazonas, ir / ar tono kontūras (tiksliau sakant, išvestinė šių trijų parametrų reikšmė). Lygesniu, labiau patęsiamu laikomas tas balsis, kuris opozicinį narį lenkia trukme, yra mažesnio diapazono ir išvien kylančio arba krintančio tono. Kuo labiau koeficiento reikšmė artėja prie nulio, tuo stipresnis tęsiamas, lygus garso efektas. Tokia matematinė tęstumo išraiška

gaunama vidutinį pokytį tarp gretimų tono kreivės taškų $\frac{|a_2 - a_1| + \dots + |a_n - a_{(n-1)}|}{a_n - 1}$ padalijus iš viso garso trukmės t (s). Fizikinis šio koeficiento atspindys – nuliniu pagreičiu judantis kūnas (vienodu dažniu virpančios balso klostės)²⁷. Grafiškai toki judėjimą (virpėjimą) galima pavaizduoti taip:

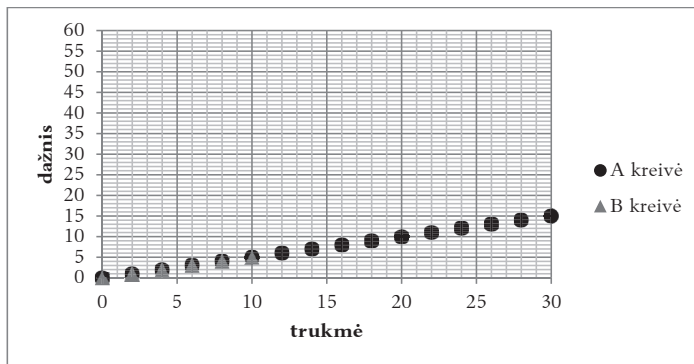
4 grafikas

Visi iliustracijos tono taškai yra vienodo dažnio (25), „virpėjimo greičio“, todėl pokytis tarp jų (pagreitis) yra lygus nuliui (t. y. $|25-25|/2=0$). Tokia kreivė (tiksliau sakant, tiesė) turi tęstinio garso efektui priskirtus požymius (nulinis diapazonas ir horizontalus pokytis, ilga trukmė). Dėl koartikuliacijos, nevienodo kalbinių garsų sonoringumo tokių tono tiesių gyvojoje kalboje niekada nebūna – kalbėjimas yra nuolatinis perėjimas nuo vienos artikuliacinės ir akustinės garsų struktūros prie kitos²⁸. Kitaip tariant, kalboje nėra tokio balsingojo garso, kurio tono pokytis būtų lygus nuliui, tik kažkuri jo dalis (didesnė ar mažesnė) gali būti priartėjusi prie tokio nulinio pokyčio. Tęstumo koeficientu apskaičiuojama, kokių laipsnių tono kitimas yra priartėjęs prie nulinio pagreičio (vienodu dažniu virpančių balso stygų) ir koks yra

²⁷ Pastarasis parametras – pagreičio išvestinė laiko atžvilgiu – anglakalbėje fizikinėje literatūroje vadinama įvairiai: *jerk*, *solt*, *surge*, *lurch* (plg. žr. Tan, Edwards 2011, 344–347; Eager 2016, 1–11). Šį rodiklį skaičiuoja ir į jį atsižvelgia, pavyzdžiui, metro inžinieriai. Pernelyg staigūs judėjimo pagreičio pokyčiai (t. y. labai staigus greitėjimas ar lėtėjimas) metro keleiviams gali sukelti nepatogumų – dėl pernelyg didelio *jerk'o* keleiviai gali neišsilaikyti ant kojų, pargriūti ir susižeisti (lygiai taip pat kaip ir staigiai stabdant mašiną).

²⁸ Kaip pasakytų Gunaras Fantas: *Only speaking machines are capable of producing a perfectly monotonic pitch* (Fant 1970, 17).

šio laipsnio santykis su balsio trukme. Minėtoji nuolatinės kalbinės dinamikos aplinkybė nulemia už nulį visada didesnę vidutinio tono pokyčio reikšmę (šiuo atveju pati kitimo kryptis – kilimas (didėjantis dažnis) ar kritimas (mažėjantis dažnis) – nėra svarbi, todėl minuso ženklas formulėje panaikinamas moduliui). Skaičiuoti šios reikšmės santykį su trukme būtina tam, kad būtų išvengta vienos akustinės dviprasmybės. Mažas vidutinis tono pokytis gali būti tiek trumpų, tiek ilgų balsių, todėl šis rodiklis vienas tęstumo efekto atspindėti negali. Jei lyginamų balsių tono pokyčio aritmetinis vidurkis sutampa, tuomet prie nulio labiau priartėjusi koeficiento reikšmė bus gauta to balsio, kuris opozicinį narį pranoks kiekybe (paprasta matematinė logika – mažesnis dalmuo gaunamas identišką dalinį padalijus iš didesnio daliklio). Tiesa, galėtų kilti klausimas, ar tokio paties garsinio efekto (tęstumo) negali atspindėti paprastas diapazono (ne vidutinio, bet maksimalaus tono kreivės taškų skirtumo) ir trukmės santykis, vadinamasis tono staigumas? Pastarojo rodiklio panaudojimą ir susiejimą su ištęsto garso efektu komplikuoja vienintelis, ką tik aptartasis, trukmės veiksnys (žr. 5 grafiką):

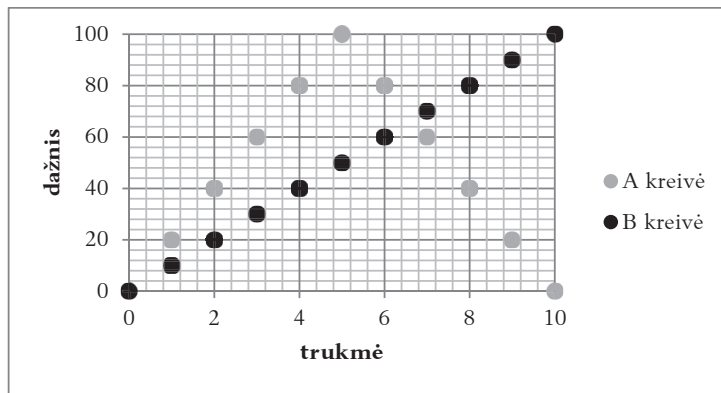
5 grafikas

Abiejų grafike matomų A ir B kreivių staigumas (diapazono ir trukmės santykis) yra vienodas: juodosios A kreivės – $5 / 10 = 0,5$, pilkšvosios B – $15 / 30 = 0,5$. Tai reiškia, kad abiejų kreivių (A ir B) tonas visą tarimo fazę kilo vienodu $0,5$ (per laiko vienetą) pagreičiu²⁹. Jeigu būtų laikomasi nuostatos,

²⁹ Į konkrečius vienetus šiuo atveju nereikia kreipti dėmesio.

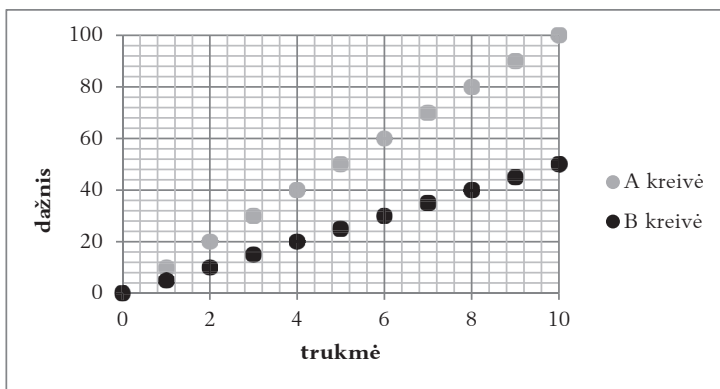
kad vienodas staigumas = vienodas akustinis efektas, tuomet abi šios kreivės turėtų iliustruoti akustiniu požiūriu identiškus garsus. Savaiame suprantama, kad trumpos trukmės balsis, nors ir esant mažam tono diapazonui, tęstumo efekto sukurti negali, todėl tokia lygybė yra nelogiška. Savo ruožtu vidutinio kreivės taškų pokyčio ir trukmės santykis (t. y. tęstumo koeficientas) lygybės ženklas tarp šių kreivių iliustruojamų akustinių charakterių dėti neleidžia. Kadangi vidutinis pokytis tarp abiejų kreivių taškų yra toks pat (2), skirtumą tarp jų nulemia trukmė: A kreivė – $2 / 30 = 0,066$, B kreivė – $2 / 10 = 0,2$. Kuo mažesnė vidutinio tono pokyčio reikšmė dalijama iš kuo didesnės trukmės, tuo labiau artėjama prie nulio (tuo labiau garsas yra ištesiamas, tuo jis lygesnis). Šiuo konkrečiu atveju tęstumo koeficientas nurodo, kad B kreivės atžvilgiu A kreivės atstovaujamas garsas yra patęsiamas triskart daugiau.

Kitas akustines opozicijas, kurias diferencijuoja ar kurių nediferencijuoja šis koeficientas, taip pat patogiau iliustruoti grafiškai:

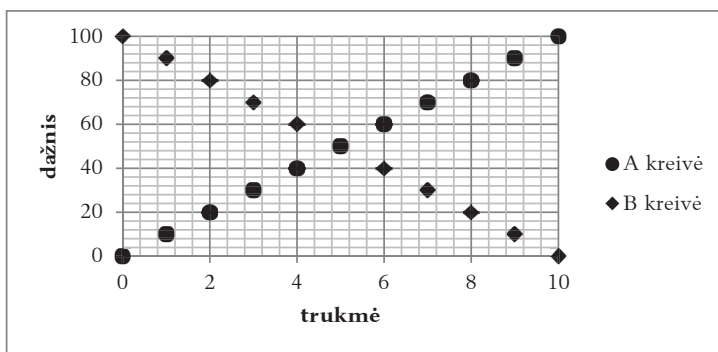

6 grafikas

Koeficientų skirtumas gaunamas ir tada, kai lyginamuosius balsius skiria diapazonas ir tono kontūras (6 ir 7 grafikai). Intensyvesnį tono kitimą (didensnį koeficientą) visuose grafikuose iliustruoja pilkšvosios kreivės. Šiuokart pavaizduotų garsų trukmė vienoda, todėl didesnis diferencinis krūvis tenka diapazonui ir kontūrai. Nesunku pastebėti (6 grafikas), kad intervalai tarp kylančios-krintančios (pilkšvosios A) kreivės greta esančių taškų yra kur kas didesni nei tarp išvien kylančiosios juodosios B (abiejų kreivių diapazonas ir trukmė sutampa). Mažesnę vidutinį pokytį (B kreivės pokytis – 10, A – 20)

7 grafikas

8 grafikas

padalijus iš vienodos trukmės, gaunama dvigubai mažiau nuo nulio nutolusi reikšmė (A kreivės koeficientas – 2, B – 1). Tai reiškia, kad pilkšvosios kreivės vaizduojamas garsas yra dvigubai staigesnis, mažiau tęsiamas. Identiškas skirtumas suponuojamu garsiniu efektu gaunamas (7 grafikas), kai balsių turimi nevienodo pločio diapazonai (platesnis diapazonas – mažesnis tęstumas). Vieninteliu Kuršaičio – kylančio ir krintančio tono – opozicijos atveju (8 grafikas) formulė nefiksuoja jokio skirtumo. Nesant papildomų lyginamų balsių trukmės ar diapazono skirtumų, horizontaliojo tono kitimo kryptis tęstumo garsiniam efektui jokios įtakos nedaro.

Visa ši vaizdinė medžiaga ir matematiniai argumentai atskleidžia kompleksinį tęstumo koeficiento skaičiavimo principą, leidžiantį išvengti anks-

čiau minėtosios loginės klaidos – balsių toninės dinamikos (šiuo atveju vieno jos varianto – tęstumo) vertinimo pagal paskirus parametrus (kaip ir vandens kiekio inde skaičiavimo pagal jo lygį). Niekas iš formulėje figūruojančių rodiklių (trukmė, diapazonas, kontūras, vidutinis pokytis) neturi dominuojančio statuso, todėl grafinė ar skaitinė kiekvieno iš jų išraiška nėra akustinės tiriamųjų garsų interpretacijos pagrindas. Be to, pats koeficientas dėl savaiminės prozodijos, intonacijos, garsų koartikuliacijos, skiemens ir žodžio struktūros, galų gale individualių kiekvieno žmogaus kalbėjimo savybių (pvz., kalbėjimo tempo, manierų) nėra pastovus, todėl kliautis konkrečiomis jo reikšmėmis negalima. Aukštutinio pakilimo balsiai, pavyzdžiui, vienodomis sąlygomis paprastai būna trumpesni už žemutinio pakilimo balsius. Toks kiekybinis skirtumas (kaip ir visi kiti) neišvengiamai turi būti signalizuojamas ir bendro tęstumo koeficiento poslinkio viena ar kita kryptimi (arčiau nulio ar toliau nuo jo). Tai apsunkina turimų duomenų distinktyvumo statistinę analizę, kadangi į vieną imtį negalima sudėti koeficientų iš skirtingų minimaliųjų porų (tenka lyginti labai mažas imtis). Diferencinę galią turi tik pats koeficientų skirtumas, iš kurio galima nustatyti, ar vienodomis fonetinėmis sąlygomis kuris nors iš balsių yra labiau patęsimas (niekaip neapeliuojant į konkretų tęstumo laipsnį). Žvelgiant į perspektyvą, šio rodiklio galimybės identifikuoti priegaides turėtų būti patikrintos audiciniu eksperimentu (t. y. reikėtų nustatyti, ar vien pagal šį rodiklį susintezuotus balsių skirtumus girdi informantai).

Rytų aukštaičių monoftongų priegaidžių eksperimentinis tyrimas. Tono tęstumo koeficientas

Dialektologinė išvyka į rytų aukštaičių uteniškių tarmės plotą buvo suorganizuota 2013 metų kovą. Jos metu įrašyti keturi informantai vyrai, gyvenantys Daugailiuose ir jų apylinkėse. Tyrimui paimta ir išanalizuota dviejų informantų – A. B. (gim. 1943 m. Daugailių k. Utenos raj.) ir V. K. (gim. 1958 m. Garnių k. Utenos raj., 3 km į pietus nuo Daugailių) – medžiaga. Monoftongų tęstumui nustatyti sudaryta 18 panašios fonetinės struktūros žodžių porų³⁰: *išdýksta (išdygti) : išdýksta (išdykauti), výras : výnas, rýt : krýpt*³¹ (opozicija *y : ý*); *kóré : kōrj, tóšij : kōšij, mažókas : kazōkas* (opozicija *ó : ô*);

³⁰ Sudarant tyrimo medžiagą, susidurta su minimaliųjų porų parinkimo problema. Rasti idealias minimaliąsias poras gana sudėtinga, todėl, siekiant pagausinti medžiagą, įtrauktos poros, kuriose tiriamasis monoftongas yra panašioje konsonantinėje aplinkoje.

³¹ Sutrumpėjusi bendraties forma.

rūgsta : *rūksta*, *kūnq* : *kūmq*, *būt* : *dūkt* (opozicija *ú* : *ũ*); *sėja* : *sējq*, *šėkq* : *šėpq* (,spinta'), *mėšlq* : *mėšq* (opozicija *é* : *ê*); *púodas* : *kuōdas*, *kúokų* : *kruōpų*, *kúokštas* : *puōštas* (opozicija *úo* : *uō*); *sietas* : *skietas*, *pievos* : *viētos*, *liet* : *liēt* (opozicija *ie* : *iē*). Su kiekvienu žodžiu sudaryta po tris trumpus sakinius (3–4 žodžių), kuriuose tiriamasis žodis pateiktas vidurinėje sakinio pozicijoje, pavyzdžiui: *miežiai išdygsta dirvoj*, *berniokai išdyksta greitai*, *kerta kazo-*
kas medį, *dar mažokas vyras* ir pan. Kuriant sakinius vengta kirčių sandūros, siekta išlaikyti panašią jų ritminę struktūrą. Iš viso sudaryti 108 atsitiktine tvarka sumaišyti sakiniai. Informantams tarmiškai sakinius sufleravo iš Tau-ragnų (19 km į pietus nuo Daugailių) kilęs Vilniaus universiteto profesorius Bonifacas Stundžia. Iš įrašytos medžiagos tyrimui atrinkti tie konstatavimo intonacija pakartoti sakiniai, kuriuose tiriamasis žodis buvo aiškiai pabrėžtas loginiu kirčiu. Nė vienas įrašo metu sufleruotas žodis informantams nebuvo nežinomas ar nevartojamas.

Analizuojamieji balsiai buvo iškirpti ir „perleisti“ per garso analizės pro-gramos *Praat* skriptą (apie jį jau rašyta, žr. Švageris 2015a, 94–96), automatiškai sugeneruojantį akustinių balsių parametrų paketą. Po to šie parametrai iš skripto perkelti į *Microsoft Excel* programą, kuria pagal parašytą formulę apskaičiuoti tirtųjų garsų tęstumo koeficientai. Jie savo ruožtu surašyti į imtis didėjančia tvarka (kiekvienos minimaliosios poros atskirai) – cirkumfleksinių balsių koeficientai nuspalvinti juodai, akūtinių – pilkai. Bendrąją tendenciją rodo pateiktosios duomenų suvestinės (žr. 1 ir 2 lenteles).

Jei rytų aukštaičių uteniškių priegaidės būtų balsių tono ištęstumo, lygu-mo laipsnį reguliuojantis veiksnys, tai turėtų atsispindėti pateiktose duomenų imtyse (jas spalvos turėtų „padalyti pusiau“ – pusė imties vienos spalvos, kita pusė – kitos), tačiau taip nėra. Pramaišiu išsidėščiusios reikšmės abie-jose suvestinėse patvirtina Gerulio pastabą, kad <...> *dortige Dehnton weni-ger gedehnt als sonst* <...>. Paneigti ją leistų cirkumfleksinių balsių (juodųjų skaičių) išsidėstymas prie pačių mažųjų imties reikšmių (arčiau nulio, visiškai lygaus tono), tačiau tokios duomenų distribucijos imtyse nematyti. Jei šie duomenys nėra atsitiktinumų virtinės rezultatas ar galimų tyrimo metodikos klaidų pasekmė, tuomet tenka konstatuoti, kad bent jau analizuotu tono di-namikos požymiu šios tarmės cirkumfleksiniai balsiai nesiskiria nuo akūtinių.

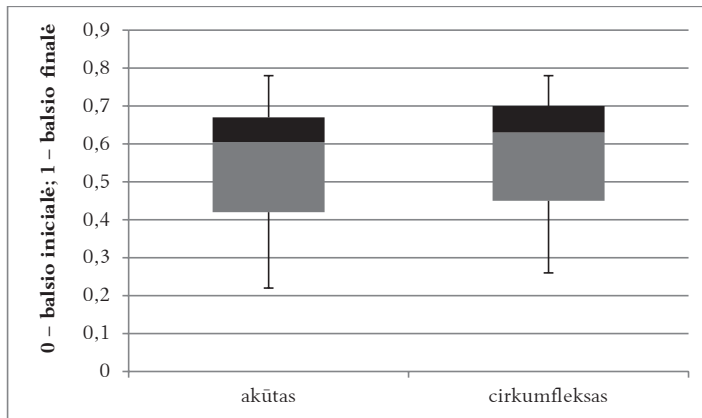
Matyti kitokį scenarijų ir įsitikinti tęstumo koeficiento potencialu diferen-cijuoti priegaides leidžia atitinkami duomenys iš kitų lietuvių ir latvių kalbų tarmių (žr. 3, 4, 5 ir 6 lenteles).

Pastarosiose keturiose suvestinėse juodosios reikšmės (t. y. šiaurinių žemaičių telšiškių ir vakarų aukštaičių kauniškių cirkumfleksiniai balsiai ir latvių vidurio tarmės tęstinės priegaidės balsiai) yra išsidėčiusios kur kas koncentruočiau. Svarbiausios dvi tendencijos – koeficientų atsiskyrimas pagal priegaides ir tęstinių (tiek lietuvių, tiek latvių tarmių) balsių išsidėstymas arčiau nulio (visiškai lygaus tono). Skiriamosios linijos negalima nubrėžti tik tarp latvių laužtinės ir krintančiosios priegaidžių. To priežastis – glotalizacijos (svarbiausio laužtinių balsių požymio) nebuvimas (neužfiksuota nė vieno atvejo). Kitomis akustinėmis priemonėmis šis stygius, regis, nekompensuotas.

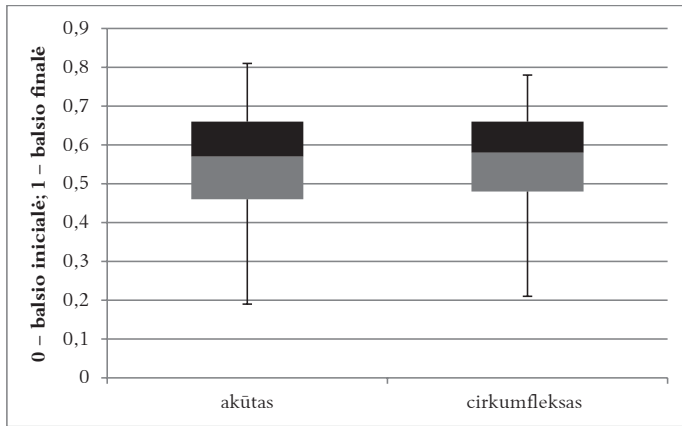
Intensyvumas. Maksimumo taškų sklaida

Ankstesni tyrėjai (Kosienė 1982, 61–71; Kačiuškienė 1985, 12–17; 2006, 34–42; Urbanavičienė 2005, 151–173), nagrinėję rytinių aukštaičių (uteniškių, panevėžiškių, vilniškių) priegaidžių skyrimo klausimą eksperimentiškai, išvėlgė intensyvumo maksimumo taškų (tiksliau jų išsidėstymo balsio centro atžvilgiu) skiriamąją galią. Jų teigimu, akūtinių balsių intensyvesnės inicialės, o cirkumfleksinių – finalės. Šio tyrimo disponuojamais duomenimis tokių pačių prielaidų patvirtinti negalima (žr. 9 ir 10 grafikus).

Diferencijuotos duomenų sklaidos nerodo nei imčių plotis, nei kvartilų („kojelių“ ir spalvotų stačiakampių) išsidėstymas. Iš diagramų matyti, kad balso jėga, tariant abi priegaides, gali būti sukoncentruota bet kurioje ilgų-

9 grafikas. **Intensyvumo maksimumo taškų sklaida (informanto A. B. duomenys)**

10 grafikas. **Intensyvumo maksimumo taškų sklaida (informanto V. K. duomenys)**

jų balsių dalyje (imčių pločiai tiek akūto, tiek cirkumflekso, galima sakyti, identiški ~ nuo 0,2 iki 0,8). Kiekvienas kvartilis („kojelės“ ir stačiakampiai) apima ketvirtadalį visos imties reikšmių, todėl kuo jis mažesnis, tuo stipresnė maksimumo taškų koncentracija kurioje nors vienoje balsio dalyje. Spalvotieji stačiakampiai, kuriems abiem tenka lygiai pusė visų imties reikšmių, abiejų informantų duomenų diagramose yra išsidėstę centrinėje balsių dalyje (prisimintina, kad diagramoje 0 ženklinama balsio pradžia, o 1 – pabaiga). Šiek tiek glaudžiau (taigi ir gausiau) imties centre yra atsidūrę informanto V. K. su abiem priegaidėmis tartų balsių intensyvumo maksimumai, o informanto A. B. atveju jie kiek pasislinkę centrinio-galinio balsių intervalo link (apytikriai ~ 0,6–0,8). Akivaizdu, kad tokia duomenų distribucija negali turėti skiriamosios galios. Priešingai, pastarąja būtų galima paantrinti Gerulio išsakytai minčiai apie priegaidžių supanašėjimo požymius rytų aukštaičių tarmėje. Jo nurodyta, kad šiame tarminiame plote, palyginti su kitomis tarmėmis, yra susilpnėjęs balsių spūdis (balso jėgos viršūnės ryškumas). Tai logiškai koreliuoja su diagramose matoma išsklaidyta maksimumo taškų distribucija. Galop tenka konstatuoti, kad šis parametras (kaip ir tęstumo koeficientas) byloja apie priegaidžių niveliaciją ir vis mažiau palieka galimų argumentų priešingai klausimo interpretacijai (juoba, kaip ir buvo minėta, pastarasis parametras ankstesnių eksperimentininkų buvo laikomas vienu pagrindinių

faktinių argumentų, įrodančių išlikusį priegaidžių funkcionalumą rytinėse lietuvių kalbos tarmėse).

Galimos priegaidžių niveliacijos priežastys

Ši skyrių reikėtų pradėti nuo retorinio klausimo – ar faktinių aplinkybių, t. y. kai kurių lietuvių ir latvių tarmių priegaidžių diferenciacijos pagal tono tęstumo laipsnį, pakanka konstatuoti, kad akūtinių ir cirkumfleksinių balsių opozicija rytų aukštaičių uteniškių tarmėje yra neutralizuota? Jos pakaktų, jei būtų patikimų duomenų, kad priegaidės visose lietuvių kalbos tarmėse anksčiau laikotarpiu skyrė tie patys fonetiniai požymiai. Kitaip tariant, būtina žinoti, ar rytų aukštaičių priegaidžių akustinė struktūra nesiskyrė nuo kitų tarmių priegaidžių atitinkamos struktūros. To nežinant, negalima atmesti, kad tiriamo tarminio ploto priegaidžių fonetinė prigimtis tiesiog buvo / yra kitokia, todėl pasirinktu metodu nenustatoma. Iš šio tyrimo galima padaryti tik vieną išvadą – tono tęstumas ir intensyvumas (pagal pasirinktus parametrus) nėra distinktyviniai rytinių aukštaičių uteniškių priegaidžių požymiai (žinoma, sutartinai laikant, kad įrašytieji informantai gerai reprezentuoja tarmę). Daugiau argumentų vienareikšmei klausimo interpretacijai galima rasti panagrinėjus tyrimo rezultatus nulėmusias fonetines priežastis. Yra žinoma, kad rytų aukštaičių kaimynų rytinių slavų (gudų, rusų) kalbose yra neutralizuota ilgųjų ir trumpųjų balsių opozicija, o tenykštis kirtis – kiekybinis (Zlatoustova 1956). Kiekybinius vokalizmo pokyčius, kiekybinio kirčio formavimąsi ir priegaidžių niveliaciją rytų aukštaičių tarmėse į vieną loginę seką sujungė Kazlauskas (1966, 119–132). Su tokia nuomone kategoriškai nesutiko Girdenis (Girdenis, Žulys 1972, ; Jasiūnaitė, Girdenis 1996), teigęs, kad tokia fonologinė traktuotė neatitinka tarminių faktų. Dialektologinė medžiaga (Zinkevičius 1994, 53–54) rodo, kad pietinių panevėžiškių (apie Siesikus, Ukmergę, Širvintas) bent jau negalinių kirčiuotų skiemenų kiekybinės opozicijos nėra likę (*būvo*, *mīškas* kirčiuoti balsiai esą tokio pat ilgumo kaip ir *rūpi*, *pỹktis*). Fonetiniu požiūriu svarbesnė ne pati niveliacija, o jos kryptis – t. y. ar visi šios pozicijos balsiai yra pasislinkę pusilgumo ar ilgumo link. Absoliučioji tokios pozicijos balsių trukmė yra vienas iš rodiklių, pagal kurį nustatomas tono tęstumas. Logiškai į šią probleminę visumą įsikomponuoja ir tas faktas, kad latvių aukštaičių tarmės (la. *augšzemnieku dialekts*), besiribojančios su tais pačiais rytiniais slavais, savo prozodinėje sistemoje nebeturi (priešingai nei kitos latvių tarmės) „ilgiausios“ tęstinės priegaidės (Rudzīte 1993, 110). Abelės (Åbele 1923, 40–42) manymu, tęstinės

7 lентelē. Bendoroĵi balsiŲ trukumē

Tarmē	Šiauriniai žemaičiai teišiskiai (Seda)	Latvijos vi- durio tarmē 1 (Rucava)	Latvijos vi- durio tarmē 2 (Valmiera)	Vakarų aukštaičiai kauniškiai (Vilkaviškis)	Rytų aukštaičiai uteniškiai 1 (A. B. Dau- gailiai)	Rytų aukštaičiai uteniškiai 2 (V. K. Dau- gailiai)
būt / gūt, būt / dūkt		0,174	0,183	0,111	0,090	0,114
išdýgsta / išdýksta, dýgs / dýks	0,182			0,118	0,090	0,115
rúgsta / rúksta	0,222			0,113	0,106	0,118
kórē / kōrĳ, kórē / kōrio	0,280			0,153	0,130	0,158
kōšių / tōšių, kōšē / kōšē	0,246			0,147	0,116	0,127
rýt / krýpt, rýt / rýt		0,117	0,176		0,089	0,112
pūs / pūs, pūt / pūst, pūst / pūst	0,188	0,151	0,179	0,109		
liēt / liēpt, liēpu / liēku		0,166	0,177	0,138	0,112	0,131

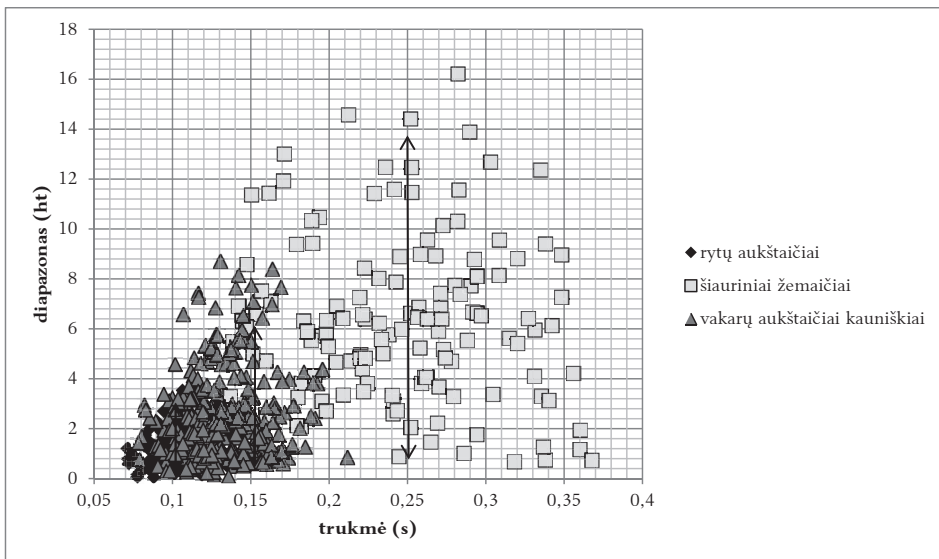
priegaidės virtimas krintančiąja šiose tarmėse įvyko dėl skiemens prozodinės restruktūrizacijos (jis esą virto dinaminiu). Maža to, dalyje šių tarmių, regis, taip pat esama priegaidžių skyrimo problemų (Trumpa 2012, 144–176). Nepaisant to, kokie (vidiniai ar išoriniai) būtų balsių kiekybinių pakitimų veiksniai, priegaidžių skyrimo (tęstumo koeficiento skaičiavimo) požiūriu svarbiausia yra absoliučioji ilgųjų kirčiuotų balsių trukmė. Apie ją susidaryti įspūdį galima iš 7 lentelėje pateiktų duomenų.

Lentelėje pateiktos medianos – vidurinės imčių, sudarytų iš tirtųjų minimaliųjų porų trukmės rodiklių, reikšmės. Į vieną imtį abiejų priegaidžių balsių trukmės duomenys sudėti tam, kad būtų nustatyta apytikrė bendroji ilgųjų balsių trukmė. Nesunku pastebėti, kad trumpiausi yra vieno iš rytų aukštaičių informantų (paryškinti skaičiai) balsiai. Ne ką tesiskiria ir antrojo rytų aukštaičio duomenys. Pagal matomus požymius į dvi atskiras grupes galima atskirti: a) latvių vidurio tarmė, šiauriniai žemaičiai telšiškiai; b) vakarų aukštaičiai kauniškiai, rytų aukštaičiai uteniškiai. Tiesa, kauniškių balsiai, nors medianų reikšmės to neatspindi, yra ilgesni už rytų aukštaičių balsius (žr. toliau 11 grafikas). Tokios kiekybės balsiai (t. y. rytų aukštaičių), palyginimui, yra trumpesni net už kirčiuotus trumpuosius lietuvių bendrinės kalbos balsius – *i* (0,135), *ù* (0,133) (žr. Pakerys 1982, 45). Tuose darbuose, kuriuose užfiksuoti tiriamosios tarmės priegaidžių skirtumai, bendroji balsių trukmė ilgesnė: *būti* (0,135), *gýti* (0,144), *rýkas* (0,143), *dũkis* (0,189) (Ekblom 1925, 37); *pú.tæ.* (0,118), *pũ.tæ.* (0,150), *kú.stæ.* (0,124), *kũ.stæ.* (0,141) (Kosienė 1982, 64); /ú/ : /ũ/ = (0,19) : (0,179), /í/ – (0,173) ÷ (0,211), /ĩ/ – (0,148) ÷ (0,226) (Kačiuškienė 1985, 13);³² *rú.ksta* (0,185), *rũ.ksta* (0,207), *ví.sta* (0,186), *vĩ.ksta* (0,194) (Urbanavičienė 2005, 153).

Mažėjanti balsių trukmė automatiškai implikuoja kitus akustinius procesus. Tipologų teigimu, kontūrinio tono kalbose (pasiremta 187 kalbų duomenimis) skiemenų branduolio trukmė artimai koreliuoja su tonų (priegaidžių) distribucija (Zhang 2002)³³. Yra nustatyta, kad auditoriai nebeidentifikuoja

³² Plg. vakarinių šiaurės panevėžiškių balsių kiekybės tyrimo duomenis: *u* – 219 ÷ 256; *i* – 167 ÷ 189 (Kačiuškienė 1982, 41).

³³ *In a typological survey of 187 languages, I found that the distribution of contour tones in a language correlates closely with the duration of the sonorous portion of the rime of different syllable types. Syllable types which have longer sonorous duration of the rime, e.g., long-vowelled, sonorant-closed, stressed, final in a prosodic domain, and being in a shorter word, are more likely to carry contour tones* (Zhang 2002, 234).

11 grafikas. **Balsių tono diapazono ir trukmės priklausomybė**

tono pokyčių tų balsių, kurių trukmė neviršija 90 ms (Greenberg, Zee 1979, 150–164). Be to, kuo mažesnė garso trukmė, tuo didesnę jo dalį užima perėjimo fazė – $C \rightarrow V$ ir $V \rightarrow C$ (sonoringumu priebalsiai ir sonantai neprilygsta balsiams)³⁴. Sumenkusi tiriamųjų garsų trukmė apriboja ir horizontalaus tono kitimą, skirtingų tonų kontūrų sugeneravimą (dėl balso klosčių vibracijos paklusimo inercijos dėsniams). Tai aiškiai matyti iliustracinėje medžiagoje (žr. 11 grafikas).

Svarbiausio požymio, kurį iliustruoja grafiko taškų išsidėstymas, esmė yra akustinė priklausomybė – mažėjanti trukmė = mažėjantis diapazonas (trumpiausi, juoda spalva pažymėti rytų aukštaičių balsiai susispietę arčiau koordinatinių susikirtimo taško). Sumažėjusi bendroji balsių kiekybė palieka mažiau akustinės erdvės horizontaliajam tono kitimui, todėl kalbinė jo identifikacija yra sudėtingesnė, komplikuojamas toninių požymių fonologinis funkcionalumas (kuo mažesnis diapazonas, tuo sunkiau išgirsti tono kilimą, kritimą, ki-

³⁴ *A syllable cycle consists of two phases – onset and offset – corresponding to lip closing and opening or tongue raising and lowering. In other words, they correspond to C and V, respectively. If the minimum syllable duration is 120–130, each C or V phase may take about half of the syllable cycle, i. e., 65–70 ms (Xu 2004, 765–766).*

limą-kritimą, nustatyti pikines reikšmes ir t. t.)³⁵. Diferencinę galią tokiomis sąlygomis gali turėti tik absoliutus tono aukštis (aukšto ir žemo tono opozicija). Toks scenarijus yra sunkiai tikėtinas, kadangi pagrindinio dažnio lygių skirtumai yra būdingi Azijos kalbų (pvz., kinų) tonams, o Europoje (latvių, serbų-kroatų, slovėnų, germanų kalbose), kaip įprasta manyti, dominuoja kontūrinio tono priegaidės. Tiesa, yra siūlymų (Salmons 2003) tipologiniu požiūriu kontūrinio tipo priegaides laikyti tarpine prozodinės kaitos – tonas → fiksuotas kirtis (ang. *tone-to-stress*) – grandimi (šiuo atveju turimas omeny tono lygis, o ne kontūras)³⁶. Viena vertus, rytų aukštaičių kirčio atitraukimas ir priegaidžių niveliacija į šią schemą įsikomponuoja, tačiau priimti tokio scenarijaus neleidžia latvių ir rytinių slavų kalbų duomenys. Šiaurinių lietuvių kalbos kaimynų priegaidės funkcionuoja nepaisant į pirmąjį skiemenį atitraukto kirčio, o rytiniai slavai priešingai – priegaidžių neturi, nors kirtis skiemens pozicijos žodžio atžvilgiu nėra susaistytas. Spėtina, kad kur kas glaudesnio ryšio esama tarp priegaidžių niveliacijos ir kiekybinės vokalizmo redukcijos (juoba tai paremia ir fiziologiniai-fonetiniai argumentai). Ryškiausios priegaidės tų tarmių (lietuvių ir latvių), kuriose kiekybinė balsių opozicija yra išlikusi ne tik kirčiuotuose, bet ir nekirčiuotuose skiemenyse, tuo tarpu tokios opozicijos nelikus (bendrinė lietuvių kalba, rytų aukštaičiai) vis daugiau ir dažniau susiduriama su priegaidžių skyrimo problema. Tokią hipotezę, žinoma, reikėtų pagrįsti atskiru tyrimu ir kur kas didesniu tarminės medžiagos kiekiu.

Išvados

Pagrindinės tendencijos, kurias atskleidė rytų aukštaičių priegaidžių tyrimų istorijos analizė, ilgųjų balsių tono tęstumo ir intensyvumo tyrimas leidžia padaryti keletą bendresnių išvadų:

1. Akustinės lietuvių kalbos priegaidžių (pagrindinio kirčio) struktūros sampratą XIX a. pab.– XX a. pr. lietuvių mokslininkų buvo grindžiama iš esmės viena fonetine opozicija (kylantis vs. krintantis tonas / intensyvumas). Nuomonei, kad Kuršaitis (toninis modelis), Baranauskas

³⁵ Šiai priklausomybei iliustruoti tinka paprasta analogija su kylančiu lėktuvu (pačia bendrąja prasme su antruoju Niutono dėsnium). Kuo mažesnis laiko limitas, tuo mažesnis aukščių, į kuriuos per šį limitą gali pakilti lėktuvas, skirtumas.

³⁶ *Tone loss appears to be a relatively common phenomenon across the languages of the world and often follows several distinct steps: the loss of tones, changing first to pitch accent, and later rise of stress accent, most often fixed* (Salmons 2003, 183).

(morinis / dinaminis) ir Jaunius (dinaminis) atstovavo iš esmės skirtingoms koncepcijoms šiuo požiūriu, istorinė klausimo analizė faktinių argumentų nesuteikia. XX a. prasidėjusi eksperimentinių tyrimų era išskleidė šią teorinės diskurso dalies suformuotą iliuziją, kad identiškos akustinės bazės priegaidžių modelis galėtų funkcionuoti visose lietuvių kalbos tarmėse. Maža to, vėliau pradėta svarstyti (Gerulis), kad rytinėse tarmėse ilgųjų balsių priegaidžių skirtumas yra labai menkas. Vėlesni bandymai atmesti šią prielaidą papildomais eksperimentiniais tyrimais (Kosienė, Kačiuškienė, Urbanavičienė) problemos neišsprendė. Nors statistinės rytinių aukštaičių priegaidžių (tarp jų ir uteniškių) skirtumo tikimybės įverčiai kardinaliai nesiskiria nuo atitinkamų kitų tarmių tyrimų rezultatų, vis dėlto empiriniai duomenys suponuoja, kad gretimose rytų aukštaičių tarmėse skiriamąją galią turi vis kiti akustiniai parametrai. Tokios didelės fonetinės priegaidžių įvairovės gretimos tarmėse egzistavimas kelia nemaža abejonių. Visa ši faktų visuma, jei ne patvirtina priegaidžių niveliacijos fakto, tai mažų mažiausiai indikuoja intensyvius prozodinius pokyčius, nukreiptus priegaidžių defonologizacijos link.

2. Rytų aukštaičių uteniškių, priešingai nei dalies kitų lietuvių ir latvių tarmių, priegaidžių nediferencijuoja nei tono išėstumo rodiklis (ėstumo koeficientas), nei intensyvumo maksimumo taškų sklaida. Jei šie požymiai nėra kompensuojami kitų požymių, reikėtų konstatuoti šio tarminio ploto ilgųjų balsių priegaidžių (iš)nykimą.
3. Spėtina, kad viena iš priežasčių, lemiančių tokius uteniškių prozodinės sistemos pokyčius, yra kiekybinė ilgųjų kirčiuotų balsių redukcija. Sumenkusi kiekybinė bazė neužtikrina pakankamų fonetinių sąlygų diferencijuotai toninei priegaidžių raiškai (t. y. sutrumpėjusios trukmės balsiuose tono kontūrų variacija yra smarkiai apribota). Neatmestina, kad šie prozodiniai pokyčiai galėtų būti kalbinių kontaktų su kaimyniniais rytiniais slavais (jų kalbose kiekybinė balsių opozicija yra neutralizuota) padarinys.

PITCH ACCENTS OF MONOPHTHONGS IN HIGH LITHUANIAN (UTENA SUBDIALECT): HISTORICAL SURVEY AND EXPERIMENTAL INVESTIGATION

Summary

There is a common assumption among Lithuanian phoneticians that the acoustic structure of Lithuanian pitch accents varies from dialect to dialect (it is the case in Latvian too). Such an approach is based on the data from experimental studies conducted mainly in the second half of the 20th century. However, a historical perspective in this respect reveals a much simpler picture. To begin with, Kuršaitis (1849; 1876), Baranauskas (1898) and Jaunius (1899) were the first to describe phonetic correlates of Lithuanian pitch accents. They assumed the prosodic opposition to be shaped by a falling pitch in case of acute accent and by a rising pitch in case of circumflex accent in all varieties of the Lithuanian language. Of course, it was impossible to support this hypothesis by empirical evidence at that time. Despite this fact, an acoustic model of this kind was widely adopted among European linguists.

The scope was significantly expanded after the time of experimental investigations begun. New empirical facts led to unavoidable reinterpretation of previous framework. Moreover, Gerullis (1930) was the first to claim that the original model had nothing to do with the prosodic reality. In his view, the prosodic system of eastern dialects (High Lithuanian) undergoes a change towards pitch accent elimination. All attempts to reject this claim by additional experiments were without success.

The present paper deals with the same question of whether an acoustic basis for pitch accent distinction in High Lithuanian (i.e. in Utena subdialect) can or cannot be identified. New experimental data (both tone sustainability coefficients and intensity parameters) were analysed. In comparison to other dialects, none of these parameters appeared to be of great significance. It seems likely that the cause of such prosodic process can be explained by a remarkable reduction in vowel quantity.

On the basis of all these facts a conclusion that there is no theoretical or experimental background for the functionality of pitch accents of long vowels in High Lithuanian (to be more precise, Utena subdialect) might be drawn.

LITERATŪRA

Ābele, Anna 1923, Par stieptās intonācijas pāreju kritošā, *Filologu Biedrības Raksti* 3, 40–42.

Bacevičiūtė, Rima 2011, Vakarų aukštaičių kauniškių monoftongų priegaidžių fonetiniai požymiai, *Baltistica* 7 priedas, 13–26.

Bakšienė, Rima 2016, *Vakarų aukštaičių kauniškių priegaidės: Marijampolės šneka*, Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla.

[Baranauskas, Antanas] 1909, *A. a. kunigo vyskupo Antano Baranausko laišakai į profesorių Joną Baudouin'ą de Courtenay*, Vilnius: Lietuvių mokslo draugija.

Baranovskij, Antonij 1898, *Zamėtki o litovskom jazykė i slovarė*, Sanktpeterburg: Tipografija Imperatorskoj Akademii nauk.

Baranowski, Anton, Hugo Weber 1882, *Ostlitauische Texte*, Weimar: Hermann Böhlau.

Blevins, Juliette 1993, A tonal analysis of Lithuanian nominal accent, *Language* 69(2), 237–273.

Būga, Kazimieras 1961, *Rinktiniai raštai* 3, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla.

Dogil, Grzegorz, Gregor Möhler 1998, Phonetic invariance and phonological stability: Lithuanian pitch accents, in *5th International Conference on Spoken Language Processing, November 30 – December 4, 1998*, Sydney, Australia, 75–86.

Eager, David 2016, Beyond velocity and acceleration: jerk, snap and higher derivatives, *European Journal of Physics* 37, 1–11.

Eidukaitienė, Eugenija Vytautė 1977, Kupiškėnų monoftongų priegaidės (audicinis tyrimas), *Kalbotyra* 28(1), 18–23.

Eigminas, Kazimieras 1981, Anoniminė 1737 m. gramatika „Universitas Lingvarum Litvaniae“, in Idem (red.), *Universitas Lingvarum Litvaniae*, Vilnius: Mokslas.

Ekblom, Richard 1917, Zum Wortakzent in Südlitauischen, *Le Monde Oriental* 11, 227–252.

Ekblom, Richard 1925, *Quantität und Intonation im zentralen Hochlitauischen*, Uppsala: Lundequistska Bokhandeln.

Ekblom, Richard 1933, *Die lettischen Akzentarten*, Uppsala: Almqvist & Wiksell.

Fant, Gunnar 1970, *Acoustic theory of speech production* (third printing), The Hague: Mouton.

Gauthiot, Robert 1900, De l'accent et de la quantité en lituanien, *La parole* 10, 143–156.

Gerullis, Georg 1930, *Litauische Dialektstudien*, Leipzig: Markert & Petters Verlag.

Girdenis, Aleksas 1967, Mažeikių tarmės priegaidžių fonetinės ypatybės, *Kalbotyra* 15, 31–41.

Girdenis, Aleksas 1971 (rec.), Elena Grinaveckienė, Kazys Morkūnas et al. (sud.), Lietuvių kalbos tarmės (chrestomatija), 1970, *Baltistica* 7(2), 201–209.

Girdenis, Aleksas 1974, Prozininės priegaidžių ypatybės šiaurės žemaičių tarmėje (trukmė, pagrindinis tonas, intensyvumas), in Antanas Pakerys (red.), *Eksperimentinė ir praktinė fonetika (= Eksperimentinės fonetikos ir kalbos psichologijos kolokviumo medžiaga 6)*, Vilnius: Vilniaus valstybinis pedagoginis institutas, 160–198.

Girdenis, Aleksas 1996, Energetinės šiaurės žemaičių tarmės priegaidžių fonetinės prigimties interpretacija, *Baltistica* 31(1), 71–84.

Girdenis, Aleksas 1998, Šiaurės žemaičių priegaidžių skiriamieji požymiai, in Kazys Morkūnas (red.), *Lietuvių kalba: Tyrimai ir tyrėjai, Kazimiero Jauniaus 150 gimimo ir 90 mirties metinėms paminėti, 1998 m. spalio 22–23 d.*, Vilnius, 37–38.

Girdenis, Aleksas 2003, *Teoriniai lietuvių fonologijos pagrindai*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.

Girdenis, Aleksas 2008, Frydricho Kuršaičio priegaidės (akustinė rekonstrukcija), *Baltistica* 43(3), 381–404.

Girdenis, Aleksas, Vladas Žulys 1972 (rec.), Jonas Kazlauskas, Lietuvių kalbos istorinė gramatika (kirčiavimas, daiktavardis, veiksmažodis), *Baltistica* 8(2), 193–202.

Greenberg, Steven, Eric Zee 1979, On the perception of contour tones, *UCLA Working Papers in Phonetics* 45, 150–164.

Gussenhoven, Carlos, Jörg Peters 2004, A tonal analysis of Cologne schärfung, *Phonology* 21, 251–285.

Halle, Morris, Jean-Roger Vergnaud 1987, *An essay on stress*, Cambridge, Massachusetts: MIT Press.

Jasiūnaitė, Birutė, Aleksas Girdenis 1996, Trys rytų aukštaičių uteniškių fonologiniai balsių ilgumai, *Baltistica* 31(2), 181–199.

Jaunius, Kazimieras 1911, *Lietuvų kalbos gramatika*, Peterburgas: Mokslų akademijos spaustuvė.

Jaunius, Kazimieras 1970[1892], Raseinių tarmė, in Vincentas Drotvinas, Vladas Grinaveckis (sud.), *Kalbininkas Kazimieras Jaunius*, Vilnius: Mintis, 85–111.

Jaunius, Kazimieras 1970[1899], Lietuvių kalbos priegaidės, in Vincentas Drotvinas, Vladas Grinaveckis (sud.), *Kalbininkas Kazimieras Jaunius*, Vilnius: Mintis, 162–172.

Kačiuškienė Genovaitė 1982, Vakarinių šiaurinių panevėžiškių balsių kiekybė ir jos fonologinė interpretacija, *Kalbotyra* 33(1), 39–45.

Kačiuškienė, Genovaitė 1985, Kuo gali skirtis šiaurinių panevėžiškių priegaidės, *Kalbotyra* 36(1), 12–17.

Kačiuškienė, Genovaitė, Aleksas Girdenis 1997, Rytų aukštaičių ir šiaurės žemaičių priegaidės: bendrybės ir skirtumai, *Kalbotyra* 46(1), 31–36.

Kačiuškienė, Genovaitė 2006, *Šiaurės panevėžiškių tarmės fonologijos bruožai*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.

Kazlauskas, Jonas 1966, Fonologinė kirčio raidos baltų kalbose interpretacija, *Baltistica* 2(2), 119–132.

Köhlein, Björn 2011, *Rule reversal revisited: Synchrony and diachrony of tone and prosodic structure in the Franconian dialect of Arzbach*, Doctoral Thesis, Utrecht.

Kosienė, Otilija 1982, Rytų aukštaičių uteniškių monoftongų priegaidės, *Baltistica* 33(1), 61–71.

Kudirka, Robertas 2005, Lietuvių kalbos monoftongų priegaidžių akustiniai požymiai, *Acta Linguistica Lithuanica* 52, 1–21.

Kurschat, Friedrich 1876, *Grammatik der Littauischen Sprache*, Halle: Verlag der Buchhandlung des Waisenhauses.

Kuršaitis, Frydrichas 2013, *Lietuvių kalbos garsų ir kirčio mokslas*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla (versta iš Idem 1849).

Ladefoged, Peter 1996, *Elements of acoustic phonetics* (second edition), Chicago, London: University of Chicago Press.

Lehiste, Ilse 1970, *Suprasegmentals*, London, Cambridge: The MIT Press.

Leskauskaitė, Asta 2004, *Pietų aukštaičių vokalizmo ir prozodijos bruožai*, Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla.

Mažiulienė, Irena Ieva 1995, Centrinės šiaurės žemaičių tarmės prozodija sociolingvistiniu aspektu, *Baltistica* 30(1), 79–91.

Niezabitawskis, Kajetonas 1824, *Naujas mokslas skaitima diel mažū waykū Žemaycziu yr Lietuwos*, Vilnius: Drukarnioy Dyecezalno kunigu missionoriu pri bažniczes s. Kazimiera.

Pakerys, Antanas 1982, *Lietuvių bendrinės kalbos prozodija*, Vilnius: Mokslas.

Rudzīte, Marta 1993, *Latviešu valodas vēsturiskā fonētika*, Rīga: Zvaigzne.

Salmons, Joe 2003, *Accentual change & language contact*, London: Routledge.

Salys, Antanas 1979, *Raštai 1: Bendrinė kalba*, Roma: Lietuvių katalikų mokslo akademija.

Salys, Antanas 1985, *Raštai 3: Įvairūs straipsniai*, Roma: Lietuvių katalikų mokslo akademija.

Salys, Antanas 1992, *Raštai 4: Lietuvių kalbos tarmės*, Roma: Lietuvių katalikų mokslo akademija.

Schmidt-Wartenberg, Hans M. 1897, Zur Physiologie des litauischen Akzents, *Indogermanische Forschungen* 7, 211–223.

Sievers, Eduard 1893, *Grundzüge der Phonetik*, Leipzig: Breitkopf & Härte.

Strockis, Mindaugas 2007, *Klasikinių kalbų kirčio žymėjimo įtaka lietuvių kirčio žymėjimui*, Humanitarinių mokslų daktaro disertacija, Vilniaus universitetas.

Stundžia, Bonifacas 1989, Antanas Baranauskas akcentologas, *Baltistica* 3(2) priedas, 434–442.

Subačius, Giedrius 1998, *Žemaičių bendrinės kalbos idėjos*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.

Švageris, Evaldas 2013, Monoftongų priegaidžių skirtumai jaunimo kalboje, in Asta Kazlauskienė (sud.), *Jaunimo kirčiavimo polinkiai: bendrinės kalbos normos ir vartosenos tendencijos*, Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas, 77–88.

Švageris, Evaldas 2015a, Akustinių požymių koreliacijos svarba lietuvių kalbos priegaidžių skyrimui, *Baltistica* 50(1), 91–113.

Švageris, Evaldas 2015b, *Lietuvių ir latvių tarmių monoftongų priegaidžių akustiniai požymiai: lyginamoji analizė*, Humanitarinių mokslų daktaro disertacija, Vilniaus universitetas.

Švageris, Evaldas 2016, Pradedant diskusiją dėl Frydricho Kuršaičio priegaidžių rekonstrukcijos, *Lietuvių kalba* 10, 1–9.

- Xu, Yi 2004, Understanding tone from the perspective of production and perception, *Language and Linguistics* 5, 757–797.
- Tan, Arjun, Matthew E. Edwards 2011, The jerk vector in projectile motion, *Latin-American Journal of Physics Education* 5(2), 344–347.
- Trumpa, Edmunds 2012, *Latviešu ģeolingvistikas etiķes*, Rīga: Apgāds Zinātne.
Universitas Lingvarum Litvaniæ 1737, Vilnæ: Typis Collegii Academici Soc. Jesu.
- Urbanavičienė, Jolita 2005, *Svirku šnektos (rytų aukštaičių vilniškių) fonologinė sistema: vokalizmas ir prozodija*, Humanitarinių mokslų daktaro disertacija, Vytauto Didžiojo universitetas.
- Zhang, Jie 2002, *The effects of duration and sonority on contour tone distribution: a typological survey and formal analysis*, New York: Routledge.
- Zinkevičius, Zigmas 1974, Dėl akūto ir cirkumflekso skyrimo rytų Lietuvos tarmėse, *Baltistica* 10(1), 93–94.
- Zinkevičius, Zigmas 1977, Dėl lietuvių raštų kalbos kilmės, *Baltistica* 13(1), 237–244.
- Zinkevičius Zigmas 1983, Dėl lietuvių kalbos kirčio ir priegaidžių raidos, *Baltistica* 19(2), 120–122.
- Zinkevičius, Zigmas 1992, *Lietuvių kalbos istorija 5: Bendrinės kalbos iškilimas*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.
- Zinkevičius, Zigmas 1994, *Lietuvių kalbos dialektologija*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.
- Zlatoustova, Liubov' Vladimirovna 1956, Fonetičeskaja priroda russkogo slovesnogo udarenija, *Učėnye zapiski Kazanskovo universiteta* 116(11), 3–38.

Evaldas ŠVAGERIS
Taikomosios kalbotyros institutas
Vilniaus universitetas
Universiteto g. 5
LT-01513 Vilnius
Lithuania
[svageris.evaldas@gmail.com]